

पण्डित श्रीभगवानाण्ड इन्द्रजी पा एच डा

जन्म मधु १८९९

मृत्यु मधु १९४८

समर्पणम् ।

पुस्तकमिदं

श्रीमत्सौराष्ट्रजनपदातःपातिगीर्णदुर्गनिवातिभ्यो विविधविज्ञान-
विलासितविचारचारुभ्यः श्रीप्रश्नोरानागरावतंसेभ्यः परलोकप्रण-
धिभ्यः इन्द्रजीतनुजनुभ्यः श्रीभगवॉल्लालशर्मभ्यः पी. एच् डी.
इति विरुद्धारिभ्यः समर्प्यते सादरं तच्चरणपरिचरणलब्धवैद्यवि-
द्येन पुष्करणाज्ञातीयेन नथुजीतनुजेन सुरारिशर्मणा प्रेमभरेणेति ॥

श्रीमुंबई होलिचकला
मार्गः । पौषशुक्ले १५ }
गुधवासरे
संवत् १९६५ शके १८३० }

सद्गुणिवचनचदः
सुरारिशर्मा वैद्यः

विज्ञापनम् ।

अयं सिद्धमन्त्रनामा ग्रन्थः वैद्यवरश्रीकेशवविरचितः, व्याकरणायुर्वेदाद्यनेकशास्त्रावगाहनगम्भीरमतिना तत्पुत्रेण श्रीवोपदेवेन विरचितया सिद्धमन्त्रप्रकाशाख्यव्याख्यया समुल्लसितो धियजामल्पेनायासेन द्रव्यशक्तिनिर्णयेऽद्वितीयो वर्तते । सिद्धमन्त्रप्रणेता श्रीकेशवः तत्पुत्रः श्रीवोपदेवश्च कस्मिन् समये कस्मिन् काले कतमं जनपद जन्मनाऽलं चकारेत्येतद्विषये तद्विरचितग्रन्थेभ्यो यदिति वृत्तमुपलब्धं तदिह संगृह्य प्रदर्श्यते । श्रीकेशवः विदर्भ (वह्राड) देशान्तर्गतवरदा (वर्धा) नदी तीरस्थवेदपदाख्यग्रामनिवासी, महादेवपुत्रः, भास्कराख्यभिषजोऽधीतायुर्वेदशास्त्र, दण्डकमहाराजश्रीसिंहराजतो लब्धसन्मानः, जातितो विप्रश्च बभूव । श्रीवोपदेवस्तु तत्पुत्र, धनेशाख्यविदुषोऽधीतविद्यः, देवगिरिस्थयादवधंशीयमहाराजश्री महादेवचक्रवर्तिनो धर्माधिकरणमन्त्रिण श्रीहेमाद्रे सभापण्डितश्चासीत् । सोऽयं वोपदेव पक्षयसुधरेन्दुमिते ११८२ शकसंवत्सरे समजनिष्टेतीतिहासविदा मतम् । १ कनिकल्पह-

२ तथा च वोपदेवविरचितशतश्लोक्यां एगोनविंशत्यविकशततमः श्लोकः,—
 “देशाना वरदातट वरमत सार्थाभिधानं महास्थान वेदपदास्पदाभ्रजगणाग्रण्य
 सहस्रं द्विजा । तत्रामीषु धनेशकेशवविर्दा वैद्यै वरिष्ठो क्रमाचके शिष्यमुतस्तथो
 कृतिमिमा श्रीवोपदेव ऋवि —” इति ।

२ तथाच सिद्धमन्त्रस्यान्तिमश्लोक, “ लभे जन्म महादेवाद्यायुर्वेद च भास्करात् । सन्मानं सिंहराजाच्च केशव कारवोऽस्य स ”—इति ।

३ देवगिरिनगरं सप्रति निक्षामराज्यान्तर्गतं दालताबाद’इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

४ तथा च हरिलीलायां प्रथमश्लोके वोपदेव,—“श्रीमद्भागवतस्वन्वाध्यायाः
 र्यादि निरूप्यते । विदुषा वोपदेवेन मन्त्रिहेमादिविदुष्ये ’— इति ।

५ यदाह चतुर्वर्गधन्तामणेर्दानखण्डप्रस्तावनाया श्रीभरतचन्द्रशिरोमणि,—
 “ हेमादिस्तु देवगिरिस्थयादवधंशमहाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्तिनो राज्ञो भ”

माख्यो घातुपाठः, २ कविकामधेन्वाख्या कविकल्पद्रुमव्याख्या,
 ३ त्रिशच्छ्लोकी (अशौचनिर्णय.), ४ घातुकोशः, ५
 परमहसमिया, ६ परशुरामप्रतापटीता (श्राद्धकण्डः), ७
 मुक्ताफलः, ८ मुग्धबोधन्याकरण, ९ रामव्याकरण, १० शाङ्गि-
 धरसंहितागूढार्थदीपिका, ११ सिद्धमन्त्रप्रकाशः, १२ हरि-
 लीला, १३ हृदयदीपनिघण्टुः, १४ पदार्थादर्शश्च एते ग्रन्था
 बोधदेवविरचिता इति डॉ० औफेल्सद्महोदयः । तेभ्यो मुग्धबो-
 धव्याकरणं, शतश्लोकी, कविकल्पद्रुम, हरिलीला च एते ग्रन्थाः
 मुद्रिता । कैलासवासिभि श्रीयुतपण्डित ' भगवाँल्लाल इन्द्रजी'
 पी एच् डी. इतिविरुद्धधारिभि, ज्योतिर्विच्छ्रीहरिकृष्णवेंकटराम-
 इत्येषां संग्रहालयस्थमेक सटीक सिद्धमन्त्रपुस्तकमवलम्ब्य मुद्राप-
 णेच्छया स्वहस्तेनैव सिद्धमन्त्रपुस्तकं लिखित, परन्तु दैववशात्ते
 पुस्तकममुद्रायैतैव उपरमन्त । तत्पुस्तकं तच्छिञ्चैः परममाननीयैः
 "वैद्य श्रीमुरारजी नथुजी"इत्येतैः संशोधनार्थं महा समर्पित मया
 च यथामति संशोधितम् । वातघ्नत्वादिनिर्णयस्तु यदा सिद्धमन्त्र-
 मुद्रणमारब्धं तदैव कार्यवशान्मुम्बापुरीमागतवान्नि. अस्पत्तरमधु-
 द्दन्निः जयपुरराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये आयुर्वेदप्रदानाध्या-
 पकैः आयुर्वेदाचार्यश्रीलक्ष्मीरामस्वामीमहोदयै सिद्धमन्त्रसदृशः
 तदपेक्षयाऽप्यतिभिन्नदतयानिर्णीतद्रव्यशक्तिकथेनि सिद्धमन्त्रेण

माधिकरणपण्डित आसीन्। हेमादिरपि स्वयं नृपतिः, यस्य उभापण्डितो महाम-
 होपाध्याय धौबोपदेव आसीत् । अनुमीयते पक्षवमुधरेन्दुमते शरुगवमरे
 द्दिशादिषत्सन्म्यूनाधिपयेन समन्वित, हेमादिरपि तदेव समुदयं ज्ञेयं च " इति ।

सहैव मुद्रणार्थं समर्पितः । अस्माभिः सिद्धमन्त्रेण
 महैव मुद्राभितश्च । मुद्रणदोषात् भ्रमप्रमादवशाद्वा
 यान्यशुद्धान्युपलभ्येस्व तानि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः
 संशोधयितव्यानि क्षन्तव्यश्चाहं, सफलीकर्तव्यश्च ममायं प्रयासः
 ग्रन्थस्यास्य पठनपाठनपर्यालोचनादिनेति शम् ॥

वैद्ययादवशर्मणः ।

सिद्धमन्त्रान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

मङ्गलाचरण	१	४	कफघ्नपित्तोदासीनवर्गः	२८	१०
ग्रन्थस्याभिधेयप्रयोजने	२	७	क्षफघ्नवातपित्तोदासी-		
अन्यग्रन्थेष्वस्यवैशिष्ट्ये	२०		नवर्ग	"	"
मिन्नमतानां निर्णयः	६	८	वातपित्तघ्नवर्ग	"	१८
वातघ्नसप्तपञ्चाश-			वातपित्तघ्नश्लेष्मलवर्गः	३०	२८
द्वयमेकानां लक्षणानि	११	१९	वातपित्तघ्नकफोदासी-		
वातघ्नवर्ग	१४	७	नवर्ग	३४	२२
वातघ्नपित्तलवर्ग	१५	४	कफवातघ्नवर्गः	३६	१८
वातघ्नश्लेष्मलवर्ग	"	८	वातश्लेष्मघ्नपित्तलवर्ग	३९	१३
वातघ्नपित्तश्लेष्मलवर्ग	१७	६	वातकफघ्नपित्तोदासी		
वातघ्नपित्तलकफोदासी-			नवर्ग	४१	२०
नवर्ग	२१	१०	पित्तकफघ्नवर्ग	४३	८
वातघ्नपित्तकफोदासीनवर्ग	२१		पित्तकफघ्नवातलवर्ग	४६	६
वातघ्नश्लेष्मलपित्तोदासी			पित्तकफघ्नवातोदासीनवर्ग	५०	८
नवर्ग	२२	५	दोषघ्नवर्ग	"	२५
पित्तघ्नवर्ग	"	११	दोषघ्नोदासीनवर्ग	५६	२२
पित्तघ्नवातलवर्ग	२३	६	वातलवर्ग	५७	१
पित्तघ्नश्लेष्मलवर्ग	"	११	पित्तलवर्ग	"	११
पित्तघ्नवातश्लेष्मलवर्ग	"	१९	पित्तलश्लेष्मोदासीनवर्ग	"	१६
पित्तघ्नवातकफोदासीनवर्ग	"	२३	श्लेष्मलवर्ग	"	१८
पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनवर्ग	"	"	वातपित्तलवर्ग	५८	९
पित्तघ्नश्लेष्मलवातो-			वातपित्तलश्लेष्मोदासी-		
दासीनवर्ग	२४	१८	नवर्ग	"	१२
कफघ्नवर्ग	"	२४	वातश्लेष्मलवर्ग	"	१७
कफघ्नवातलवर्ग	२६	९	वातश्लेष्मलपित्तोदासी-		
कफघ्नपित्तलवर्ग	"	१३	नवर्ग	५९	४
कफघ्नवातपित्तलवर्ग	"	१८	पित्तश्लेष्मलवर्ग	"	७
कफघ्नवातलपित्तोदासी			पित्तश्लेष्मलवातोदासी		
नवर्ग	२८	१	नवर्ग	६०	१७

वातघ्नत्वादिनिर्णयान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

वातघ्नलक्षणोदाहरणे	६७	५	लक्षणोदाहरणे	७३	२०
वातघ्नपित्तलक्षणोदाहरणे	६८	१३	पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७४	१
वातघ्नश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७०	१६	श्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	७
वातघ्नपित्तश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	२१	श्लेष्मघ्नवातलक्षणोदाहरणे	"	१४
वातघ्नपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	७१	२	श्लेष्मघ्नपित्तलक्षणोदाहरणे	"	२०
वातघ्नश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२०	श्लेष्मघ्नवातपित्तलक्षणोदाहरणे	७५	१
वातघ्नपित्तश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७२	४	श्लेष्मघ्नवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	४
वातघ्नपित्तलक्षणेदाहरणे	"	७	श्लेष्मघ्नपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११
वातघ्नश्लेष्मपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११	श्लेष्मघ्नवातपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१४
पित्तघ्नलक्षणोदाहरणे	"	१४	श्लेष्मघ्नवातलक्षणेदाहरणे	"	१७
पित्तघ्नवातलक्षणोदाहरणे	"	२०	श्लेष्मघ्नपित्तवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२०
पित्तघ्नश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७३	१	वातपित्तघ्नलक्षणोदाहरणे	"	२३
पित्तघ्नवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	५	वातपित्तघ्नश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	७६	६
पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८	वातपित्तघ्नश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	"
पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१५	वातश्लेष्मघ्नलक्षणोदाहरणे	"	१५
पित्तघ्नवातलक्षणेदाहरणे	"	१७	वातश्लेष्मघ्नपित्तलक्षणोदाहरणे	"	१८
पित्तघ्नश्लेष्मवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	वातश्लेष्मघ्नपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२२
पित्तघ्नश्लेष्मवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	पित्तश्लेष्मघ्नलक्षणोदाहरणे	"	२५
पित्तघ्नश्लेष्मवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	पित्तश्लेष्मघ्नवातलक्षणोदाहरणे	७७	३

पित्तश्लेष्मप्रवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	७७	६	पित्तलवातश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	७९	१३
दोषत्रयफलक्षणोदाहरणे	"	९	श्लेष्मलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२१
दोषत्रयोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११	श्लेष्मलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८०
वातलक्षणोदाहरणे	"	१४	श्लेष्मलवातपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	७
पित्तलक्षणोदाहरणे	"	२३	वातपित्तलक्षणोदाहरणे	"	१२
श्लेष्मलक्षणोदाहरणे.	७८	४	वातश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	१४
वातलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८	पित्तश्लेष्मलक्षणोदाहरणे	"	८०
वातलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	१७	वातपित्तलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२२
वातपित्तश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	२३	वातश्लेष्मलपित्तोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	८१
पित्तलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	७९	४	पित्तश्लेष्मलवातोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	११
पित्तलश्लेष्मोदासीनलक्षणोदाहरणे	"	९	त्रिदोषलक्षणोदाहरणे	"	११

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धपाठः ।

शुद्धपाठः ।

पृ०

पं०

रसवीर्यविवेकपूर्वको	रसवीर्यविषाक्तविवेकपूर्वको	१	२२
तस्तु	नतु	३	१६
वाऽवस्थायामनुपयुक्तं	वाऽवस्थायामुपयुक्तं	८	३
चैव	नैम्बं	९	११
वातपित्तलाल्पश्लेष्मलादयः	वातघ्नपित्तलाल्पश्लेष्मलादयः	१२	२५
वातपित्तलश्लेष्मोदासान	वातश्लेष्मलापत्तोदासान	१३	२७
पृष्टस्याहतस्य	भृष्टस्याहतस्य	१५	१०
स्मृतस्तन्यरतु	स्मृतस्तन्यरतु	११	२४
तिलकाम्बालकृतयोः-	तिलखलतिलकाम्बलिकृतयोः	१७	२
फल्यु वातकफ	फल्युवातकफ	२३	२४
पित्तकृद्ग्लान्णपुष्पा चापि	पित्तचलकृद्ग्लान्णपुष्पा	२६	१८
कफकृत	कफकृत	२७	१
अश्वकन्दः	अश्वकन्दः	३८	२
द्वितीयस्तु द्रवोद्भूतो	द्वितीयस्तु रकोद्भूतो	११	६
कोचपुष्पकरे	चोरपुष्पकरे	३७	२
प्रायततः	सुवततः	४४	११
(तेषा	तेषा	६४	११
) तेषा	(तेषा	११	१३
तेषां) तेषां	११	१५
तत्पित्तकृतया	तत्पित्तकृतया	७२	१५
श्लेष्महर पित्तमरद्भवेत्	श्लेष्महरापित्तमरद्भवेत्	७५	१४

श्रीः

सिद्धमन्त्रप्रकाशाख्यव्याख्यया समलसितं.

सिद्धमन्त्रः

आयुर्वेदसुधाम्भोधिसारसारणिका गिरः ॥

उल्लासितौषधग्रामा जयन्त्यमृतजन्मनः ॥ १ ॥

आरोग्यवैद्यनाथाभ्यां नमः सत्त्वादिसद्गना ॥

पातापितृभ्यां दातृभ्यामप्युः सुखहितामृतम् ॥ १ ॥

येनोच्चारितमात्रेण पुर स्फुरति भेषजम् ॥

सोयं चिकित्सकप्रीत्यै सिद्धमन्त्रः प्रकाशयते ॥२॥

ग्रन्थारम्भे ग्रन्थकृद्भीष्टसिद्धये स्वष्टदेवतामभिष्टौति—आयुर्वे-
देत्यादि । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । का. ? गिर वाचः । कस्य
अमृतजन्मनः, अमृतं पीयूष जन्म उत्पत्तिस्थानं यस्य स. अमृतजन्मा
तस्य; असृताज्जन्मेति वा । अमृतजन्मशब्देन धन्वन्तरिः, सुरासुरैर्भ-
ध्यमानस्यामृतसमुद्रस्य गर्भादमृतकलशमादाय धन्वन्तरिरूपेण
परमेश्वरः प्रादुर्बभूवेतीह श्रूयते । कथंभूता गिरः ? आयुरित्या-
दि । आयुर्वेद एव सुधाम्भोधि अमृतसमुद्रस्तस्य सारो मन्यनाद-
वाप्त इत्यर्थः; स चायुर्वेदपक्षेऽभिधेयविशेष, सुधाम्भोधिपक्षे सुधा,
तस्य सारणिकाः सार्यन्ते केशाहं प्रति, पानीयमाभिरिति सारि-
ण्यः कुल्येति प्रसिद्धाः, स्वार्थे कमत्यय, गीर्भिः प्रतिपुरुषमायुर्वेद
आनीयते । श्लेषेण रूपकं निर्यहति—उल्लासितौषधग्रामा इति । तत्र
गीःपक्षे औषधानि रोगमाः पदार्थाः, एषां ग्रामः समूहः, उल्ला-
सितः प्रकटीकृतः औषधग्राम आभिरिति, सारणिकापक्षे औ-

पक्षयः फलपाकान्तास्तासां समूह औषधं, 'तस्य समूह' इत्यण्, ग्रामः
 पचनादयः, उल्लासितं पत्रपुष्पादिसम्पत्त्या रम्यतां नीतं औ-
 षधं येषु ग्रामेष्वभि रिति उल्लासितौषधग्रामाः । 'औषधो जाति-
 मात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम्' इत्यौषधौषधशब्दयोर्विभेदः । आ-
 युर्वेदोपदेशमशमितसमस्तातद्भो घन्धन्तरिरेव सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति
 वाक्यार्थः ॥ १ ॥

ग्रन्थस्संग्रह्यतेऽत्यल्पः सिद्धमन्त्राव्हयो मया ॥

वैद्याः सुखेन द्राग् द्रव्यशक्तितत्त्वं विदन्त्वतः ॥२॥

अथ सप्रयोजनमभिधेयमभिधत्ते-ग्रन्थ इत्यादि।संग्रह्यते सम्यक्
 विरच्यते । केन? मया । कः? ग्रन्थः मबन्धः । कथम्भूतः? अत्यल्पः
 अतिसंक्षिप्तः । किन्नाम? सिद्धमन्त्राव्हयः सिद्धमन्त्र इत्याव्हयो-
 ऽभिधा यस्य सः तथा; सा चाभिधा सिद्धमन्त्रवदल्पायाससा-
 ध्यत्वाद्बहुफलप्रदत्वाच्च यथार्था । प्राचीनेषु ग्रन्थेषु सत्सु कुतोऽयं
 ग्रन्थः कियते? इत्याह-वैद्या इत्यादि । अतो हेतोः यदनेन वि-
 दन्तु, के? वैद्याः भिषजः । किं? द्रव्यशक्तितत्त्वं द्रव्याण्यौषधानि,
 तेषां शक्तिः रोगापनयनसामर्थ्यं, तस्य तत्त्वं निरुपाधिकरूपम् ।
 कथं? सुखेन अनायासेन; तथा द्राक् शीघ्रं; यद्यपि प्राचीनैर्ग्रन्थै-
 र्द्रव्यशक्तिर्ज्ञायते तथापि न सुखेन, तथा न द्राक्, नापि तत्त्वतः,
 इत्यर्थे कियते ॥ २ ॥

रसवीर्यविपाकैर्हि द्रव्यशक्तिर्विविच्यते ॥

कोपे शमे वा दोषाणां साऽत्र स्पष्टा न तेन ते ॥३॥

ननु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु रसवीर्यविवेकपूर्वको द्रव्यशक्तिविवेकः
 कृतः, इह तु कथं न तथेत्यत आह-रसेत्यादि । हि यस्माद्-
 सादिभिर्द्रव्यशक्तिर्विविच्यते, नतु रसादिविवेक एव फलम् । क
 विषये द्रव्यशक्तिः? दोषाणां कोपे शमे वा । दोषाः वातपित्त-

कफाः, कोपः संसोभः, शमः साम्यम् । सा द्विविधा शक्तिरभा-
 स्मिन् अन्ये स्पष्टा शब्दोपात्ता, नत्वन्यग्रन्यवद्रसादिभिरनुमेया ।
 तेन स्पष्टाभिधानेन हेतुना ते रसादयोऽत्र नोक्ताः; अपवा तेन
 स्पष्टद्रव्यशक्त्यनुमितत्वेन हेतुना नोक्ताः । यथा अन्यत्र रसा-
 दिभिरनुक्ता द्रव्यशक्तयोऽनुमीयन्ते, तथात्र द्रव्यशक्तिभिरनुक्ता
 रसादयोऽनुमीयेरन् । तथाहि,—‘वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतै-
 र्विपर्ययः’-इति वचनात् यद्द्रव्यं येन दोषेण रसवीर्यविपाकैः समानं
 तस्य तत्कोपनं, विपरीतं शमनम् । तथा च प्रयोगाभिमतं क्षीरादि-
 कफकोपनं भवितुमर्हति, रसवीर्यविपाकैः समानधर्मत्वात् ।
 यद्द्रव्यं येन दोषेण समानधर्मं तत्तत्कोपनं; यथा वातसमानधर्मकं
 फाणितं घातकोपनमिति । तत्र रसो रसनाग्राहो गुणः । स
 च पद्विधः । यदाह चरकः,—‘रसनार्यो रसस्तस्य द्रव्यमापः
 सितिस्तया । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयत्त्रयः ॥
 स्वादुरम्लोय लघणः कटुकस्तिक्त एव च । कपायश्चेति पदकोयं
 रसानां संग्रहः स्मृतः—’ इति । वीर्यं द्रव्यकर्तृके कर्माणे करण-
 भूतो द्रव्यगुणः, तच्चाष्टविधं, यदाह चरकः,—‘तीक्ष्णं रुक्षं छद्गु-
 स्निग्धं मृदुष्णं गुरुशीतलम् । वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्विधमा-
 श्रिताः ॥ शीतोष्णमिति वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
 नावीर्यं कुस्ते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा’-इति ।
 रसस्य साधकत्वात् विपाकस्य साधकतरत्वात् करणत्वं,
 साधकतमं हि करणम् । वीर्यं च साधकतमं,
 ‘रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति । बलसाम्ये
 रसादीनामिति नैसर्गिकं बलं’-इति वचनात् । यत्र प्रतिकूले
 तद्रूपमर्दे न यस्य करणत्वं तत्रानुकूलेपि तस्यैव इतरस्य सहा-
 यमाश्रयत्वम् । प्रभावस्य त्वसाध्यकरणद्रव्यलक्षणातिरिक्तलक्षण-
 त्वात् गुणत्वम् । यचूक्तं—‘किञ्चिद्रसेन कुस्ते कर्म पाकेन चा-

परम् । गुणान्तरेण धीयेण मभाषेन च किञ्चन ॥ यद्यद्रव्ये
 रसादीनां घलयन्वेन वर्तते । अभिभूयेतरांस्तत्तत् कारणत्वं
 प्रपद्यते' इति । तदौपाधिकवलयविषयं, स्वाभाविकबलस्य
 "रसे विपाकस्तौ वीर्यं मभावस्तान् व्यपोहति—" इत्यादिनो-
 क्तत्वात् । औपाधिकेन घलेन द्रव्यकर्तृके कर्मणि न गुणान्तरस्य
 कर्तृत्वं; तत्र द्युपाधिः कर्ता, गुणान्तरस्य तु स्थूलसूत्रमादेः
 शुद्धकृष्णादिवदप्रयोजकत्वादविवक्षेति रसवीर्यविपाका-
 र्थ्यगुणप्रयवादिनां मतम् । विपाकः सर्वद्रव्यसाधारणाहारपाक-
 प्रयान्तरपाकजन्मा रसः, स च भ्रिविधः । यदाह वाग्भटः,—
 'जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स
 विपाक इति स्मृतः ॥ त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्बलकटुकात्मकः'
 इति । तत्र ' कटुम्ललवणं पित्तं, स्वाद्बल्लवणः कफः । कपाय-
 त्तिककटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ पित्तशुष्णं लघु स्निग्धं तीक्ष्णं, वायु-
 र्दृष्टो लघुः । रूक्षस्तीक्ष्णः, कफः शीतो गुरुः स्निग्धो मृदुर्मतः ॥
 कफापित्तानिलाः पाके स्वाद्बल्लकटुकाः क्रमात्- ' इति दोषाणां
 रसवीर्यविपाकाः । तस्माद्यद्वातलं तद्वातेन रसवीर्यविपाकैः समानं,
 यद्वातघ्नं तद्विपरीतमिति निर्णेतुं शक्यम् । ननु ' यस्माद्दृष्टो यवः
 स्वादुर्गुरुरप्यनिलमदः । दीपनं शीतमऽप्याज्यं वसोष्णाप्यग्नि-
 सादनी ॥ कटुर्विपाके पित्तघ्नो मुद्गो मापस्तु पित्तलः । स्वादु-
 पाकोपि चलकृत् स्निग्धोष्णं गुरु फागिनम् ॥ रसे स्वादौ यथा
 शूद्रततोऽन्येष्वपि दृश्यते । वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्याक्षकं फलम् ॥
 क्वरते दधि गुर्वेष वन्दिह पारेवतं ननु । कपित्थं दाडिमं चाम्लं
 ग्राहि नामलकीफलम् ॥ कपाया ग्राहिणी शीता घातकी न
 हरीतकी ।इन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचिनी ॥
 मधुसस्य च मृगीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥ कटुः पाके रसे स्नि-
 ग्धो गुरुश्च कफघातजित् । लशुनो घातकफकृद्भव तैरेव पहुणैः ॥

पियो विरुद्धान् वातादीन् लोहिताद्या जयन्ति यत् । कुर्वन्नि
यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृम्भितम् ॥ रसेन वर्येण गुणैश्च
कर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् ॥ सघोऽन्यथा तत्कुण्डे
प्रभावाद्धेतुर्यतस्तत्र न गोचरोऽस्ति—' इत्यष्टाङ्गसंग्रहोक्तरीत्या
व्याभिचारदर्शनादसदनुमानमिति चेत् ? अन्यत्रापि तुल्यम् । तत्र
द्रव्यशक्तिशब्दोपपत्तिरिति चेत् ? अप्रापि रसादयः शब्दोपात्तान्
' स्वाद्भ्रं नारङ्गं ' ' स्वादु पारेवतं ' ' अम्लं लकुचं ' इत्यादि
व्यावर्तकत्वेनोपादानात् प्रतिज्ञाहानिः । न सर्वेषां न सर्वत्रेति
चेत् ? तत्रापि समानम् । किंच तुल्येऽप्यसमग्राभिधानेऽनुमानानैक्य-
न्तिकत्वे वा अन्यग्रन्थे यदर्थः प्रयासः सा द्रव्यशक्तिरेव निर्णीता,
रसादयस्त्वसत्प्रमायिका, वा क्षतिरित्यलमतिवादेन । एतेन दी-
पनत्वाद्यदुक्तिदोषोपि निरस्त इति ॥३॥

ये यत्रोक्ता गुणा द्रव्ये ते तस्यावयवेष्वपि ॥

भेदेष्वपि विकारेष्वप्यपवादाहते मताः ॥ ४ ॥

इह वक्ष्यमाणगुणाः प्रसिद्धाविकृतावयवविमात्रपर्यवसायिनो
मांभूवन्नित्यतिदेशं करोति—ये इत्यादि । यत्र द्रव्ये मोदक्याऽदौ
त्रे गुणाः वातमत्वादय उक्तास्ते न केवलं तस्मिन् यविनि
समस्त उपयुक्ते भवन्ति, अपितु तस्यावयवेष्वपि मूलत्वक-
पत्रपुष्पाफलादिष्वपि; तथा न केवलं मथमप्रतीते प्राक्प्रसिद्धे
वा तस्मिन्, अपितु तस्य भेदेष्वणुमहदीर्घ-ह्रस्वश्वेतरक्तपीत
पुष्पादिष्वपि, तथा न केवलं तस्मिन् विकृते, अपि तु तस्य
विकारेषु स्नेहलेहकायकृत्कादिष्वपि, ते गुणा अपवादाहते
मताः । अपवादाद्वाधकं, सूत्रात्रोपदिश्यते, नद्यतिदेशेन बाधते
यथा कफश्या अपि बदर्याः फलं वातघ्नं, पित्तश्लेष्मलेषूपदेशान्न
ककमं; वातश्लेष्मलपित्तोदासीनस्यापि पलाण्डोः वातपित्तश्ले-

प्लेपुपदेशान् पित्तोदासीनत्वं; वातपित्तमश्लेष्मत्स्यापीशुरसस्य वि-
 कारः सितोपला वातपित्तमश्लेष्मोदासीनेपुपदेशान् अश्लेष्मला । एवं
 सत्यवयवावयविनोस्तालफलतालवृक्षयोः वातपित्तमश्लेष्मेलपु,
 सामान्यविशेषयोः काजिकसौवीरयोः कफवातपित्तलेपु, मकु-
 तिविकारयोः सूप्यसूप्यमक्षयोः कफपित्तमवातलेपु यद्वचनं,
 तदितरेभ्योऽवयवविशेषविकारेभ्योऽतिष्ठयार्थं, एवं सर्वत्र
 न्यायसिद्धिः ॥ ४ ॥

वातलं चरको ब्रूते वातघ्नं वष्टि सुश्रुतः ॥

खारणादिर्वदत्यन्यदित्युक्तेरत्र निर्णयः ॥ ५ ॥

इह परस्परविरुद्धानां चरकादिवाक्यानां तटीकाकारहरिच-
 न्द्रादिकृतामेकवाक्यतां विचार्य निर्णायो द्रव्यगुण उक्त इत्याह-
 वातलमित्यादि । कचिच्चरकोक्तादन्यत् कचिद् सुश्रुतोक्तात्
 कचिदुभाभ्यां; अन्यच्छब्दो विपरीतवाची, चरकसुश्रुतयोः च-
 रकखारणाद्योः चरकसुश्रुतखारणादीनां च परस्परविरुद्धानां
 द्रव्यशक्तिविषयाणामुक्तीनामत्र ग्रन्थे निर्णयो निर्णयार्थवचन-
 म् । तच्च यथाश्रुतमतानुवाद इत्यर्थः । यथा चरकेण मधु
 घातलमुक्तं, “वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् । संधातु
 च्छेदनं रूक्षं कषायं मधुरं मधु-” इति । सुश्रुतेन तु
 घातलमुक्तं,— “मधु तु मधुरं कषायानुरसं शीतलं रूक्षं
 अग्निदीपनं वर्ण्यं स्वयं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं वाजी-
 करणं संधानं रोपणं चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्ले-
 ष्ममेदोमेहहिक्काश्वासातिसारच्छर्दितामूर्छाविषप्रशमनं हादि-
 त्रिदोषशमनं तच्च लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिर्यान्माधुर्यात्
 कषायमावाह्य वातपित्तघ्नं-” इति । तच्चात्र ग्रन्थे कफपित्तमवातो-

दासीनमभ्ये षठितम् । ननु मधुनो वातोदासीनत्वे किं मूढं ?
 परस्परविरोधपरिहारेण व्याख्यायमाने चरकसुश्रुतवाक्ये एव
 वातोदासीनत्वे सङ्गीक्रियमाणे तत्तदुपाधिषडाद्वातलवातमत्वे
 मधुन्युपपद्येते, तेन विषयभेदाच्चरकसुश्रुतवाक्ये न विरुध्येते,
 वातलत्वे सङ्गीक्रियमाणे वातलोपहितस्य परस्परशक्तिप्रतिबन्धा-
 द्वातोदासीनत्वमेव स्यान्नतु वातलत्वं, ततश्च सुश्रुतवाक्येन विरो-
 धस्तद्दृश्य एवावातलत्वाभिभवाद्वातमत्वं स्यादिति चेत् न, अभि-
 मवे प्रमाणाभावात् । सुश्रुतोक्तवातमत्वस्यान्ययानुपपत्तिरेव प्रमा-
 णमिति चेत् ? न, तस्योक्तरीत्याप्युपपत्तेः । उक्तरीतावापि वा-
 तोदासीनत्वाभिभवाङ्गीकारात् विशेष इति चेत् ? न, औदा-
 सिन्यस्य अमनत्वकोपकत्वाभावरूपत्वेनाप्रतिबन्धत्वं दृश्यते,
 अभावमुखेन तत्र तत्र तस्य तस्योक्तेः । यथा 'पलाण्डुः कफ-
 फरोति नो पित्तं, इति, 'तैलं कफकृन्न च' इत्यादि । तेन वातो-
 दासीने मधुनि निष्प्रतिबन्ध उपाधिर्व्यापारो, वातके तु
 सप्रतिबन्ध इति महान् विशेषः । निष्प्रतिबन्ध उपाधिर्व्यापारे
 वातलोपहितस्य मधुनो वातलत्वे न्यायसिद्धे वचनवैयर्थ्यमि-
 ति चेत् ? न, असिद्धे औदासीन्ये न्यायप्रवृत्तिरिति । इह तु
 तस्मादेव वचनात् न्यायसदकृतादौदासीन्यसिद्धिः । किञ्च वात-
 लत्वं वातमत्वमप्यङ्गीकर्तुं शक्यमित्येष निर्णय एव । तस्मा-
 द्दुद्धं मधुवातोदासीनमित्यभिहितम् । उपाधिभेदाद्वातलं वातमं
 चेत्युचितम् । उपाध्यश्च मात्रादयः । तथा चाष्टाङ्गसंग्रहे,—"मात्रा-
 योगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः । ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते
 भावास्तथा तथा"—इति । नच मात्रादेशकालावस्थावियुक्त-
 द्रव्यस्यासंभवाच्छुद्धगुणोक्तिरनुपयुक्ता, शुद्धगुणानुसारेण शुपा-

विकृतो विज्ञेयः । तथा हीनमात्रया तिकादिभिर्वा युतं कुर्या-
 पादिना संस्कृतं वा जाङ्गलदेशे घृदे वा देहे वर्षासु वाकाळे
 जीर्णताया वाऽवस्थायामनुपयुक्तं वातौदासीनं न वातकं न वा
 वात हंति, उपाध्यन्तरसहकृतं तु हन्ति । एवमन्यत्राप्युक्तम् । तस्मा-
 त्समूलमेव मधुनो वातोदासीनत्वम् । अत एव स्वारणादिनापि
 वातमं न शोक्तं; तथा च तद्वाक्ये 'कपायानुरसं रुक्षं क्षीतं स्वादु
 गुणाधिकम् । लेखनं भग्नसंघातृ छेदनं विशदं गुरु ॥ दाहवृष्णा-
 विपच्छार्दिरकपित्तकफापहम् । संमार्हि मवरं वृष्यं मासिकं मवरं
 मधु'--इति, ये तु सुश्रुतवाक्ये 'त्रिदोषशमनं वातपित्तमं' इति च वायोः
 सहनिर्देशात् 'पित्तश्लेष्ममेदोमेह' इति कफपित्तयोः पृथाङ्गिर्नेर्देशात्सं-
 स्पृष्टवातविषयं सुश्रुतवाक्यमसंसृष्टवातविषयं चरकवाक्यमित्याहुः,
 ते न सुश्रुताचार्यामिप्रायात् विदुः । यो ह्ययं त्रिदोषशमनमिति
 सहनिर्देशः स लाघवार्थः, यस्तु वातपित्तममिति च स माधुर्यस्य
 हेतोर्मध्ये पठितस्योभयप्रयोजनार्थं, 'पैच्छित्स्यान्माधुर्पात्कं-
 माद्वातपित्तमं' इति, 'माधुर्यात् कपायभावाच्च क्रमाद्वात विम'
 इति । जेज्जटोप्याह, 'पैच्छित्स्यात्सौकुमार्योद्वातमं, लघुत्वात् कपाय-
 भावाच्च कफमं, माधुर्यशैत्यादिभिः पित्तहर' इति त्रिदोषशमनं;
 द्रव्यप्रभावाच्च द्रव्ये परतन्त्रा हि प्रभाववशवर्तिनो गुणादय । यस्तु
 कफपित्तयोः पूयगु निर्देशः स मेहादिविशेषणार्थः, कफपित्तजाने-
 ष मेहादीन् हन्ति न वातजानिति । हेतुप्रत्यनीकत्वादन्यदेव
 व्याधिप्रत्यनीकत्वमिति वातप्रत्येपि न वातजमेहादिप्रत्येवम् । किंच
 योगवाही वायुरिति कफपित्तमत्त्वादेव संस्पृष्टवातप्रत्ये सिद्धेऽस्य
 तत्परत्ये चचनपैयर्थः; पठ्यते हि तत्र तत्र योगवाहित्वं वायो,
 'श्रीष्मे प्रायो मरुत्पित्ते वसन्ते कफमारुतौ । वायोस्तु योगवाहित्वात्

वातपित्तेषु शारादि' इति । 'पयने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
 द्राहः पित्तयुते' इत्यादि । यत्तु सौद्रादीनां वातलम्बं दृष्ट्वा ताद्वि-
 पयं चरकवाक्यं, इतरविषयं सुश्रुतवाक्यमित्याहुः, ते हि शास्त्र-
 तत्त्वं न विदुः । न ह्येते मधुसामान्यस्य गुणाः, किं तु माक्षिका-
 ख्यस्य मधुविशेषस्य, खारणादिना स्पष्टीकृतत्वात्, सामान्य-
 स्य विशेषणोऽपसंहारात् । तस्मात्पूर्वैव विषयव्यवस्था, पतेन
 गौरवलाघवविरोधो निरस्तः । तथा चरकेण वेत्राग्रं वातले
 पठितं "मद्भूकपर्णी वेत्राग्रं कुचैला वनतिक्तकम् । कर्कोटकावल्गु-
 जिकं पटोलं शकुलादनी ॥ वृषपत्राणि शार्दिष्टा केशुकं सकटि-
 ह्यकम् । नाडी कलायगोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ॥ कुलकं
 कर्कशं चैषं शाकं पर्पटकं तथा । कफपित्तहरं तिक्तं वातलं
 कटु पच्यते"—इति । खारणादिना त्रिदोषमेषु पठितं 'चञ्चुर्मसूरे-
 का पाठा वेत्राग्रं मुनिपण्णकम् । पत्रशाकं च संग्राहि दोषत्रयहितं
 लघु'—इति । तदप्यत्र मधुवन्निर्णय पठितम् । अतएव सुश्रुतेन
 कफपित्तमपेक्षोक्तं ' आटरूपकवेत्राग्रगुद्दीनिम्बपर्पटा । कि-
 राततिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः'—इति । हरिचन्द्रोप्याह,-
 "सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यमन्यत्र वेत्राग्रपटोलयोः" इति । तथा
 सुश्रुते षण्णपर्ण्यादीनि तृणधान्यानि पित्तलान्युक्तानि 'कोरदूपनी-
 वारश्यामाकसंतनुवरकोदालमिपङ्गुमधूलिकानन्दीमुलीकुठविन्द
 कगयेधुकशरचरकतोदपर्णीमुकुन्दवेशुपत्रमभृतयस्तृणधान्यविशेषाः
 घण्णाः कपाया मधुरा रूक्षा कटुविपाकिनः श्लेष्ममाः बहुनिष्य-
 न्दा वातपित्तमकोपनाः'—इति । खारणादिना पित्तमन्युक्तानि
 'श्यामाकहस्तिश्यामाकनीवाराणि म्रियद्भवः । गवेधुकातोदपर्णी
 नाडीगर्भातिकोद्रवाः ॥ प्रशान्तिकाभ्रःश्यामाको लोहिताः कोर-
 दूपकाः । चरका घूर्णपादाश्च कुम्भीका सकुकूदकाः ॥ कपाया मधुरा

ब्रह्मा रक्तपित्तकफापहाः । अयुष्या लघवः शीताः श्लेदमा वात-
 कोपनाः—इत्यादि । तान्यप्यत्र मधुवन्निर्णाय कफमवातलपित्तादो-
 सीनान्युक्तानि । अतएव चरकेण कोरदूपश्यामाकावादौ
 पृथगुक्त्वा तत्सदृशान्युक्तानि 'सकोरदूपः श्यामाकः कषायमधुरो
 लघुः । वातलः कफपित्तमः शीतः संग्राहि शोषणः ॥ हस्तिश्यामाक-
 नीवारतोदपर्णीगवेधुकाः । प्रशान्तिकाग्भःश्यामाको लोहित्याणु-
 मियङ्गवङ्गः । मुकुन्दो क्षिण्टी गमुंटी चारुकवरकास्तया । शिविरोत्क-
 टजूर्णाहा श्यामाकसदृशाः गुणैः' इति । सदृशगुणत्वाद्भूयनगुणत्वं,
 उपमेयं क्षुपमानतोऽपकृष्टं भवति । तेन श्यामाकः पित्तं हन्ति,
 हस्तिश्यामाकादयस्तु हन्तुमसमर्था इत्यर्थः । कफवातपोरपेक्षं
 प्रसंग इति चेत्? न, तन्त्रान्तरे वातलत्वकफमत्वयोरुपदेशात्,
 उपदेशो ह्यतिदेशाद्बली । एतेनौष्ण्यशैत्याविरोधोऽप्यपास्तः । तथा
 चरकेण पटोलफलं वातमशुक्तं 'मण्डूकपर्णी' इत्यादि, मुश्रुतेन वातो-
 दासीनशुक्तं 'कफपित्तहरं वृष्यमुष्णं तिक्तमवातलम् । पटोलं कटुकं
 पाके वृष्यं रोचनदीपनं—' इति, खारणादिना तु वातमशुक्तं
 'सस्नेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम् । उष्णं तिक्तं त्रिदो-
 षमं शाकं निम्बपटोलयोः—' इति । 'पटोलनिम्बं वातमं तिक्तमन्यत्तु
 वातलं'—इति । तच्चात्र खारणादिमतमङ्गीकृत्य त्रिदोषमेव पठितं;
 चरकोक्तस्य हि वातलमित्यस्य कुचैलादिभिरन्वेयेन सार्धक्यं,
 पटोलस्य च कफपित्तहादिभिः । अतएव हरिचन्द्रजेज्जटादयष्टीका-
 कारा अपोधृत्य व्यक्तिरेकेण गुणानाहुः । न च सुश्रुतोक्तस्यावात-
 छमिति शब्दस्य वातममित्यर्थः, विरुद्धार्थत्वात् । यद्यपि वातो-
 दासीनत्ववातमत्वयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधोऽस्त्येव, तथापि
 तन्त्रान्तरविरोधमयात्तन्नात्र व्याख्येयम् । अथवा अवातलशब्देन
 वातकरणाभाव उच्यते, स च वातमेऽप्यस्तित्वाविरोधः । अतएव

वाग्भटः,—‘वित्तं कठु च भूयिष्टमवृष्यं वातकोपनम् । ऋतेऽमृतापटो-
 छाभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनेतः’—इति । माधवकारोपि,—‘पटोळपत्रं
 पिसमं बल्ली तस्य कफापहा । फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्त्र-
 विरेचनं’—इति । कटुस्वादपाकयो रसवदविरोधः । एवमन्येपि
 विरोधाः शास्त्रसहितेन तर्केण परिहरणीयाः । चरकादीनां त्रया-
 णामेवोपादानमेतत्प्रणीततन्त्राणां प्रमाणत्वात् संपूर्णत्वाद् विच्छि-
 ऋसंप्रदायत्वादभियुक्तैर्व्याख्यातत्वाच्च । अतएव तद्विरुद्धाना-
 मन्येषामप्रामाण्यमेव, यथा ‘फलं तु पित्तलं तालं सरं’ इति वाग्भट-
 वाक्यस्य ‘फलं स्वादु रसे तेषां तालजं गुरु पित्तकृत्’ इति
 सुश्रुतवाक्यविरोधात्; न चान्यन्मूलं, खारणादिरयम्याह,—
 ‘पनसं नारिकेलं च तालसस्यं च तर्पणम् । स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं
 बृंहणं कफशुकलम्’—इति । चरकोपि—‘ तालसस्यानि सिद्धानि
 नारिकेलफलानि च । बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च’
 इति । एतद्विवरणे वाष्पन्द्रोपि ‘ताळसस्यानि तालफलानि, सि-
 द्धानि पकानि, मधुरस्निग्धशीतत्वेन वातपित्तहरत्वे कफकृत्त्वं
 च मन्तव्यं’ इति । किंच रस इत्यत्र रसमिति हृदित्यत्र कृदित्य-
 न्यथा ग्रहीतु सुश्रुतवाक्यमेवात्र मूलं संभाव्यते । अतएवात्र
 तालफलं वातपित्तप्रच्छेदमलेषु पठितमिति ॥ ५ ॥

वातघ्नमेव यद्द्रव्यं तद्वातं हन्ति केवलम् ॥

सान्यं च केवलावन्यौ न हन्ति न करोति च ॥६॥

वातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्धन्ति तच्चलम् ॥

केवलं केवलौ सान्यावन्यो वर्धयते मलौ ॥ ७ ॥

वातघ्नमन्योदासीनं यत्तच्छुद्धानिलापहम् ॥

शुद्धौ सान्यौ न हन्त्यन्यौ न करोतीति सर्वतः ॥८॥

घाते पित्ते कफे वातपित्ते वातकफे क्रमात् ॥

कफपित्ते त्रिषु हिता वर्गाः समाहितोऽष्टमः ॥ ९ ॥

अथ वातमादिसप्तपञ्चाशद्भेदान् व्यनक्ति—घातमभेदेत्थादि ।
 एवकारः पिचादिषुदासार्थः । अन्यशब्देन पित्तकफौ उपस्तौ
 समातौ च । चक्षुं वायुम् । शुद्धः केवलः । तत्र यत्केवलं सपित्तं
 सकफं सपित्तकफं वा घातं हन्ति, केवलं पित्तं कफं पित्तकफं
 वा न हन्ति नापि करोति, तद्घातम् । यत्केवलं घातं हन्ति,
 केवलं सघातं वा पित्तं करोति, तद्घातमपित्तम् । एवं घातमश्लेष्मलम्,
 घातमपित्तश्लेष्मलं च । यत्केवलं घातं हन्ति केवलं सघातं वा पित्तं न
 हन्ति न करोति तद्घातमपित्तोदासीनम् । एवं घातमश्लेष्मोदासीनं
 घातमपित्तश्लेष्मोदासीनं, वातमश्लेष्मलपित्तोदासीनं, वातमपि-
 त्तलश्लेष्मोदासीनं च, एते नव घातमभेदाः, एवं पित्तमश्लेष्मलयोः ।
 घातपित्तं, घातपित्तमश्लेष्मलं, घातपित्तमश्लेष्मोदासीनं च ।
 त्रयो घातपित्तमभेदाः । एवं वातश्लेष्मपित्तश्लेष्मप्रयोः । द्वा-
 यमभेदाः, दोषत्रयोदासीनभेदमेवमेकादश । सपित्तं सकफं सपि-
 त्तकफं वा घातं करोति, केवलं पित्तं कफं पित्तकफं वा न
 हन्ति न करोति तद्घातम् । यत्केवलं घातं करोति केवलं
 सघातं वा पित्तं न करोति न हन्ति तद्घातमपित्तोदासीनम् ।
 एवं घातलश्लेष्मोदासीनं, वातलपित्तश्लेष्मोदासीनं च ।
 एवं चत्वारो घातलभेदाः । एवं पित्तलश्लेष्मलयोः । घातपित्तलं
 घातपित्तलश्लेष्मोदासीनं चेति द्वौ घातपित्तलभेदौ । एवं वातल-
 श्लेष्मलपित्तश्लेष्मलयोः । दोषलभेदम् । एवमेते सप्तपञ्चाशद्द्रव्य-
 भेदाः । सपित्तघाते वातप्राधान्यं, घातपित्ते तूभयप्राधान्यं वाच्य-
 मित्यसद्गुरुः । प्राधान्यं चाधिकतरस्वस्थानस्यत्वाविरोधकत्वा-
 दिभिः । घातपित्तलात्पित्तश्लेष्मलादयस्तरतमभेदाः । घातमपित्तश्लेः

प्ललाघन्तभूतत्वादनन्तत्वाच्च न गणिताः । यत्र^१द्रव्ये यो दृष्टः

१ द्रव्याणां सप्तपञ्चाशद्भेदाः अनुक्रमेण लिख्यन्ते । यथा—

१ वातघ्नम् ।	३० वातपित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।
२ वातघ्नपित्तलम् ।	३१ वातश्लेष्मघ्नम् ।
३ वातघ्नश्लेष्मलम् ।	३२ वातश्लेष्मघ्नपित्तलम् ।
४ वातघ्नपित्तश्लेष्मलम् ।	३३ वातश्लेष्मघ्नपित्तोदासीनम् ।
५ वातघ्नपित्तोदासीनम् ।	३४ पित्तश्लेष्मघ्नम् ।
६ वातघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।	३५ पित्तश्लेष्मघ्नवातलम् ।
७ वातघ्नपित्तश्लेष्मोदासीनम् ।	३६ पित्तश्लेष्मघ्नवातोदासीनम् ।
८ वातघ्नपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।	३७ दोषत्रयघ्नम् ।
९ वातघ्नश्लेष्मलपित्तोदासीनम् ।	३८ दोषत्रयोदासीनम् ।
१० पित्तघ्नम् ।	३९ वातलम् ।
११ पित्तघ्नवातलम् ।	४० वातलपित्तोदासीनम् ।
१२ पित्तघ्नश्लेष्मलम् ।	४१ वातलश्लेष्मोदासीनम् ।
१३ पित्तघ्नवातश्लेष्मलम् ।	४२ वातलपित्तश्लेष्मोदासीनम् ।
१४ पित्तघ्नवातोदासीनम् ।	४३ पित्तलम् ।
१५ पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनम् ।	४४ पित्तलवातोदासीनम् ।
१६ पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनम् ।	४५ पित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
१७ पित्तघ्नश्लेष्मलवातोदासीनम् ।	४६ पित्तलवातश्लेष्मोदासीनम् ।
१८ पित्तघ्नश्लेष्मलवातोदासीनम् ।	४७ श्लेष्मलम् ।
१९ श्लेष्मघ्नम् ।	४८ श्लेष्मलवातोदासीनम् ।
२० श्लेष्मघ्नवातलम् ।	४९ श्लेष्मलपित्तोदासीनम् ।
२१ श्लेष्मघ्नपित्तलम् ।	५० श्लेष्मलवातपित्तोदासीनम् ।
२२ श्लेष्मघ्नवातपित्तलम् ।	५१ वातपित्तलम् ।
२३ श्लेष्मघ्नवातोदासीनम् ।	५२ वातपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
२४ श्लेष्मघ्नपित्तोदासीनम् ।	५३ वातलश्लेष्मलम् ।
२५ श्लेष्मघ्नवातपित्तोदासीनम् ।	५४ वातपित्तलश्लेष्मोदासीनम् ।
२६ श्लेष्मघ्नवातलपित्तोदासीनम् ।	५५ पित्तलश्लेष्मलम् ।
२७ श्लेष्मघ्नपित्तलवातोदासीनम् ।	५६ पित्तलश्लेष्मलवातोदासीनम् ।
२८ वातपित्तघ्नम् ।	५७ त्रिदोषलम् ।
२९ वातपित्तघ्नश्लेष्मलम् ।	

स तत्रोक्त एव । यथा 'वातघ्नी पित्तला चारुपफला चाप्याक्षि-
की सुरा' इति । अथ प्रकरणबृद्धचर्यं वर्गानुपदिशति । त्रिषु यात-
पित्तकफेषु हिताः, वातादिषु प्रकृषितेषु सत्सु सेव्यमानं यत्र
स्वास्थ्यं करोति तद्धितं द्रव्यं, तत्प्रकाशनाद्वर्गा अपि हिताः,
एवमष्टमोऽदितः, इत्यष्टयर्गोऽयं सिद्धमन्त्र. ॥ ६-९ ॥

इति बोपदेशोपे सिद्धमन्त्रप्रकाशे नवश्लोकी ।

वातघ्नं मोदकी तिन्दुः कार्पासी कोकिलाक्षकः ।
बेहन्तरो ग्रन्थिपर्णी मुसली स्थलपद्मिनी ॥ १० ॥
बिल्वपर्णी बिल्वपत्रमैरावत्युत्तमारणी ॥
रुवोः फलं च स्वाद्मलं नारङ्गं सगुडं दधि ॥ १ ॥
रसाला रससं मांसं मन्यः स्नेहगुडाम्लयुक् ॥

मोदकी गुडमञ्जरी । तिन्दुर्वोरका । कार्पास्याच्छदनफला ।
कोकिलाक्षक इक्षुरक्षः । बेहन्तरो वीरतह । ग्रन्थिपर्णी गन्ध-
द्रव्यविशेषः । मुसली तालमूलिका । स्थलपद्मिनी स्थलकमलिनी ।
बिल्वपर्णी शाकविशेषः । बिल्वपत्र प्रासिद्धम् । ऐरावती गोघा-
वती । उत्तमारणी करम्भा । रुवो फलमेरण्डबीजम् । स्वाद्मलं नारङ्गं
मधुराम्लरस नारङ्गफलम् । सगुडं गुडमिश्रम् । रसाला शिखरि-
णी तल्लक्षणं तु, 'अर्धोत्क त्वचिरपर्युषितस्य दध्न खण्डस्य षोड-
श पलानि शशिप्रमस्य । सर्पि पलं मधु पलं मरिच द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ इत्युक्ते पठे ललनपा
मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरवाससुरभीकृतभाण्डसंस्था । एषा हृकोदर-
रुता सुरभी रसाला या स्वादिता भगवता पुषपोत्तमेन' इति ।
सरसं मांसं रसमनुधृत्य पक्वं मांसम् । मन्यः स्नेहगुडाम्लयुक् स्ने-
हगुडाम्लैर्भिहितैर्युक्तो मन्यः । स्नेहो घृतादि, भ्रम्लो दाडिम-

सारादिः । मन्थः सुश्रुतोक्तः, 'सक्तवः सर्पिषाऽम्यक्ता शीत-
धारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते" ।
एतत्सर्वं घातप्रमिति ॥ १० ॥ ११ ॥—

वातघ्नपित्तलं भक्ष्यस्तैलसिद्धोऽम्लगोरसः॥१२॥

भक्ष्यस्तैलसिद्धस्तैलपक्वो भक्ष्यः पूरीकादिः, अम्लगोरसो
अम्लं तक्रं, एतद्व्यं घातघ्नपित्तलम् ॥ १२ ॥

वातघ्नं श्लेष्मलं चास्थिशृङ्खला शतपोरकः ॥

स्वादु परिषतं वेसवारकः पृथुकस्तथा ॥ १३ ॥

भक्ष्याः फलगुडस्नेहतिलफाणितमांसजाः ॥

क्षीरसारः किलाटो विध्यन्दपीयूषमोरणाः॥१४॥

कूर्ची खलः काम्बलिको दधिको मधुरं दधि ॥

अस्थिशृङ्खला यजप्रोक्ता । शतपोरकः इक्षुविशेषः । स्वाशु
पारेषत तद्विशिष्यम् । तथाहि,—“पारेषतं मधुरमम्लमिति द्विधा
स्यात् स्यात्सिन्दुकाकृतिफलं लघुपाण्डुपुष्पम् । नीलच्छदाङ्गि
गदितं तु परेषताख्यं तत्पुष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धम्—” इति ।
वेसवारकः सुश्रुतोक्तः, “मांसं निरस्थि मुस्विन्नं पुनर्दृषदि
पेषितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमान्वितम् ॥ एकभ्य पाचितं
सम्यक् वेसवार इति स्मृतः—” इति । पृथुका पृष्टस्याहतस्य घाल्या-
वेस्तण्डुलाः । फलजा भक्ष्या पिपालमज्जादिकृताः । गुडजा
गुर्दगर्भाः । स्नेहजाः स्नेहपक्वाः । तिलजास्तिलगर्भा । फाणितजाः
फाणितगर्भाः । मांसजाः मांसकृताः । क्षीरसारकिलाटपीयूषमो-
रणकूर्चः क्षीरधिकाराः । तत्र क्षीरसारः प्रसिद्धः, “गोरसज्य-
शसंपुक्तं क्षीरं घन्दिप्रस्तापनात् । घनीभूतं किलाटं स्यात्,
स्मृतस्तेन्यस्तु मोरणः—” इति किलाटो मोरणश्च । पीयूषमेदो-
मोरण इत्यन्ये । अर्षया “क्षीरं सद्यः प्रमूर्तायाः पीयूषो भालर्ष-

वनम् । सप्तराशात्पर क्षीरयमसन्नं च मोरणः ” इत्युक्तः ।
 “दधा सह पय पक्वं यत्तत् स्यादधिकूर्धिका । तत्रेण तक्रकूर्-
 चीका सस्विण्डस्तु फिलाटश्च ” इति द्विधा कूर्धिका । विष्यन्दो
 “ घृतभ्रष्टास्तु ञ्ण्डुला ” इति जेञ्जट, तत्कृत पायसमित्यन्ये ।
 “ आम गोधूमज चूर्ण सर्पि क्षीरसमन्वितम् । नातिद्रव नातिघन
 विष्यन्दो नाम नामतः ” इत्यपरे । सूषशास्त्रे तु,—“ दधिक्षीरे
 समे कृत्वा त्वर्धभागावशेषिते । धायपेद्रक्तशालीनां तम्बुला-
 स्तिलसयुतान् ॥ पियालपनसास्थीनां बीजमुष्टिं समावपेत् ॥ क्षीरं
 तुल्य घृत चात्र शर्करां तु महागुणाम् । सिद्ध त्रिकटुकोपेत कर्पू-
 रेणाधिवासितम् ॥ एष विष्यन्दनो नाम स्वर्गलोकेऽपि दुर्लभ ।
 यस्मात्पद्मेऽपि हि घृत स्यन्दते सर्वतो भृशम् । तस्मात् सूषवि-
 धानम्, विष्यन्द इति स्मृतम् ” इत्युक्तम् । दधिक इति खलका-
 म्बलिकयोर्विशेषणम्, तत्रादिसिद्धव्युद्धार्यम् । तत्र खलः फलानां
 शाकानां च नि काथ । स एष तिलकल्कज स्पष्टाम्ल काम्ब-
 लिक । यदाह वाग्भट,—“ पिशितेन रसस्तत्र यूपो धान्यैः
 खल फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृतम् ”—
 इति । सफलैरिति विशेषणं शाकोपलक्षणपरम् । यदाह चरक,
 “ चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् । खलान्दाधि-
 सुरोपेतान् घृतभ्रष्टान् ससैन्धवान्—” इति । यत्तु “ कपित्थ-
 तक्रचाङ्गेरीमरीचाजाजिषिभ्रकैः । सुषक खलयूपोऽयं यूप काम्ब-
 लिकोऽपर ॥ दध्यम्ललवणस्नेहतिलमापसमन्वितम् ”—इति खल-
 यूपकाम्बलिकयूपयोस्तद्विशेषणम् । काम्बलिकोत्र काम्बलि-
 कयूप । यदाह सुश्रुत,—“ दधिमत्स्यम्लसिद्धस्तु एष काम्बलिकः
 स्मृतम् ”— इति । यच्च नलेनोक्तम्, “ तिलांस्तु निस्तुपान्कुरवा
 पिष्ट्वा क्षीरे श्यहोपितान् । पटे पूतान् पचेद्दीमानार्द्रकोत्थापिते
 श्युते ॥ मरीचाजाजिसाग्नेर्युक्तस्तिलखलो भवेत् । पुनः सोवर्ध-

काजाजाबीजपूरकसौरभैः ॥ संयोज्य मषितः स्वच्छो यूपः
काम्बलिको मषेत् " इति एतदापि तिष्ठकाम्बलिकयोस्तद्विशेषयोरे-
व कृत्तणम् । " दधिदादिमशाकरनेह्युक्तं व्यञ्जनं खलः " इति
जेष्ठादोक्तिरापि । विशेषेण च मधुरं दधि स्यादुरसं दधि । एत-
त्सर्वं पातहरं कफकरं च ॥ १३-१४ ॥—

वातघ्नं पित्तकफकृन्मिश्रेया गिरिपादिका ॥१५॥

फलं तु कपिकच्छूरुमाणवेत्रकरञ्जकम् ॥

वातामाभिपुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥१६॥

अम्लं लकुचमेलानमारुकं मृगलेण्डिकम् ॥

द्राक्षावृक्षाम्लकोशाप्रनीपाम्रातकराम्लकम् ॥१७॥

प्राचीनामलनारङ्गपारेवतपरूपकम् ॥

धिञ्चा कोलानि लवणं मापातसितिलं दधि ॥१८॥

कृशरा च वसा मज्जा मेदो मेपीपयः सुरा ॥

पोत्रीभमहिपा, मत्स्या राजीराजीवपाटलाः ॥१९॥

सुरलो निरुलो नन्दी वारलो वागुजारलः ॥

पाकमत्स्यः कृष्णमत्स्यो गोमत्स्यो मकरस्तिमिः ॥२०॥

तिमिङ्गिलमहामीनशफरीवर्मिचन्द्रकाः ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनो गर्गराः कुलिशादयः ॥२१॥

गोश्वोष्ट्रमेदपुच्छाश्वतरमेपखरादयः ॥

ग्राम्याः, गुहाशयाः सिंहन्याग्रद्वीपितरक्षवः ॥२२॥

बभ्रुश्वर्क्षशृगालोतुर्मृगैर्वाकृत्कादयः ॥

शशमीभासकृरगृध्रचीरिल्लवायसाः ॥ २३ ॥

कङ्कोल्लकश्येनचापधामिकामदुहादयः ।

पक्षिणः प्रसहाः, पर्णमृगा मूक्ष्वानरौ ॥ २४ ॥

गोलाङ्गुलद्रुमशयमद्रुपूतिघसादयः ॥

श्वेतश्यामाश्वित्रपुष्टः कालकः काकुलीमृगः ॥ २५ ॥

भेकचिल्लकूर्वीकंबुप्रियकशाण्डकाः ॥

कदलीनकुलश्वावित्रीलीकृतखण्डजाहकाः ॥ २६ ॥

मार्जारजगरा ह्याखुलोपाकाद्या विलेशयाः ॥

मिश्रेया शतपुष्पोभेदः । गिरिपादिका काकाण्डोला । कपिकच्छूरादि निकोचान्तं फलं; तत्र कपिकच्छूरात्मगुप्ता, वेत्रं मसिद्धं, कर्ज्जो नक्तमालः, शेषमुत्तरापये मसिद्धम् । तत्रोरुमाणमुकुल-
कनिकोचकानि धरुणदन्त्यङ्गुल्लफलानीत्येके । घातामं मज्ज-
मयुरं स्निग्धं दीर्घम् । असोदं मदनफलाभं मध्योन्नतरेखम् । अम्ल-
मिति लकुचादीनां कोलान्तानां विशेषणं, मधुरादिव्युदासार्थम् ।
तत्र लकुचं क्षुद्रपनसम् । एलानैमरावतम् । आरुकं कार्तिकेय-
पुरे मसिद्धम् । तच्चतुर्धा, —“आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरारुकं तथा ।
विद्यानाति विशेषेण तच्चतुर्विधमारुकं” —इति । मृगलेण्डकं कर्क-
टम् । द्राक्षा गोस्तनी । वृक्षाम्लं तित्तिढीकम् । कोशात्रं लाक्षा-
वृक्षकलम् । नीपं राजकदम्बफलम् । स च “नीपो बृहद्रहसमीपभावे
शभूतो लोफमसिद्धतरराजकदम्बनामा । प्रांशुर्मधूकतरुपत्रसमीन-
पत्रः स्वाद्मलपकफल एव सुगन्धिपुष्पः” इत्युक्तः । आम्रातमा-
न्नवाटम् । कराम्लं फरमर्दम् । माचीनामलं पानीयाम्लकम् ।
नारङ्गं नारङ्गफलम् । पालेवतं ध्याख्यातम् । परूपकं परूपकस्यैव
फलं, स च “धन्वनाकारहरितपत्रो मृष्टाकृतिर्भवेत् । परूपकोल्हा-
स्थिपटुफलः फरसुनामकः” —इत्युक्तः । विचाचुक्रिका । कोलाने

बदराणि, बहुवचनं बृहद्बृहत्स्वमभ्यगानां फलानां ग्रहणार्थ-
 म् । लवणं पटु । मापातसितिलाः धान्यभेदाः प्रसिद्धाः ।
 दाधि प्रसिद्धम् । तच्चात्राम्लं, मधुरस्य प्रागुक्तत्वात् । कृशरा तिल-
 तण्डुलमापोत्था क्षीरपेया । यसा मांसस्नेहः । मज्जा आस्थिभव-
 स्नेहः । मेदः प्रसिद्धम् । मेपीपय आविकं क्षीरम् । सुरा शालि-
 पिष्टकृतो मद्यविशेषः । पोत्री सूकरः । इभो हस्ती । महिपो लुलापः ।
 राज्यादि कुलिशाद्यन्ताः मत्स्याः कैवर्तेषु प्रसिद्धाः । तत्र राजी
 कृशवीर्षाकारः, राजीवो लेखाङ्कितः, पाटलः पाटलापुष्पाभः,
 मुरलो धेष्टिताङ्गः, निरूलो जलनिलीनः, नन्दीवारलः समुद्रसि-
 ङ्गाकः, वागुजारलो वागुसः । तल्लक्षणं, “ महाशकलसंयुक्त-
 कृष्णवर्णो महाशिराः । महामत्स्यः प्रसिद्धोऽसौ वागुसः स्युल,
 कण्टकः—” इति । पाकमत्स्यः पाकैरर्भकैस्सह यो विचरतिः
 गोमत्स्यमकरो प्रसिद्धौ, तिमि. शतयोजनायामः,
 तिमिङ्गिलो तिमिमक्षको महामत्स्यः, तिमिङ्गिलगिलः तदुक्तं
 “ अस्ति भीनस्तिभिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गिलगि-
 लोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति राघवः—” इति । शफरी क्षुद्रमत्स्यः ।
 वर्मि सर्पाकारः, चन्द्रकः संकण्टकपार्श्ववर्तुलः, सहस्रदंष्ट्रो माहा-
 मीनः, पाठीनः “रूप्यवर्णोऽदरो दीर्घः कृष्णवर्णो महाशिराः ।
 पाठीनो मत्स्यभेदः स्यादेककण्टकमञ्जरी ” इत्युक्तः, गर्गरः
 प्रसिद्धः, कुलिशो वज्रामः, आदिशब्दादन्येषुपि तज्जातीयाः ।
 तर्वादयः स्वराद्यन्ताः ग्राम्याः ग्रामे भवाः । तत्र गौः प्रसिद्धा,
 अश्वो घोटकः, उष्ट्रः करभः, मेदःपुच्छो डुम्बकः ‘एटक’ इत्येके,
 अश्वतरो वेसवारः, मेपः मेदः, खरो गर्दभः । सिंहादयो वृका-
 द्यन्ता गुहाशयाः ‘ गुहामु शेरते ’ इति गुहाशयाः । तत्र सिंह-
 व्याघ्रौ प्रसिद्धौ, द्वीपी विष्वक्याघः, तरक्षुर्मृगादनः, वधूरच्छभङ्गः,
 आ फुफुरः, प्रासः, प्रसिद्धः शृगालो जम्बुकः ओतुर्वनमार्जारः,

पाङ्क्तिविधो हि मार्जारः "भ्राम्यो बन्धस्तोयजश्च पक्षिमार्जारविज्जको।
 सुगन्धिवृषणश्चेति मार्जाराः पद प्रकीर्तिताः—" इति, मृगैर्वारिः
 हरिणभृक्, पृको षत्समशयः । शशमीप्रभृतयो मधुहाद्यन्ताः
 प्रसहाः पक्षिविशेषाः, प्रसह्य बलाद्भक्षयन्तीति प्रसहाः । तत्र
 शशमी शशहारिणी, भासो गृध्रविशेषः तल्लक्षणं, " भस्मवर्णः
 स्वल्पतुण्डः प्रसहो गोष्ठगोचरः । भासथारुगतिर्गृध्रविशेषः परि-
 कीर्तितः—" इति, कुररो हस्तमत्स्यग्राही, तल्लक्षणं,—“ कुररः
 कुललोऽतिवेगभारुणाभः सितवर्णमस्तकः । सलिलाचरमानय-
 त्यसौ शकुलास्तद्धनिजातसाध्वसान् ” इति, गृध्रः प्रसिद्धः,
 चीरिल्लथिष्ठः, यायसः काकः, कङ्कः "कङ्कः स्यात्कङ्कमल्लाख्यो
 बाणपत्रार्हपक्षकः । लोहपृष्ठो दीर्घपादः पक्षाघः पाण्डुवर्णभाग्"—
 इत्युक्तः, उलूकः काकशत्रुः, श्येनः सञ्चाणः, चापः प्रसिद्धः,
 घूमिका घूम्याटः, मधुहा प्रसिद्धः । मूपकाधाः पूर्तिघसाद्यन्ताः
 पर्णमृगाः, पर्णशब्दः शालोपलक्षणः, तत्र मृग्यन्त इति पर्णमृगाः। त-
 त्र मूपको वृक्षपर्णोन्दुरः, वानरो मर्कटः, गोलाङ्गलो वामरीविशेषः,
 हुमशयो वृक्षमर्कटः, महूर्माङ्गुयासर्पः, पूर्तिघसः सुगन्धिवृषणो
 मार्जारः, आदिशब्दात्पक्षमार्जारादयः । श्वेताद्याः लोपाकाद्यन्ताः
 बिलेशयाः, ' बिलेषु शेरते ' इति बिलेशयाः । श्वेतः श्वेतवर्णः,
 श्यामः श्यामवर्णः, चित्रपृष्ठो विचित्रपृष्ठः, कालकः कृष्णवर्णः, एवं
 चतुर्धा काकुलीमृग इति वाप्यचन्द्रः, पञ्चापि मृगजातय इत्येके
 मेको मण्डूकः। चिल्लकश्चिल्लीतको घूसरवर्णो विडालजातिः। कूर्चिका
 सक्तयः? नभ्रमहानकुलः। मियको मृगमियकः तल्लक्षणं "तुरङ्गपुच्छ-
 कृतिः कृष्णपुच्छः प्रान्ते स्मृतः कर्बुरितोदरोऽसौ। कृष्णो मुखे स्वादि-
 रपृष्ठभागो मृगमियोऽसौ शुनकस्तरस्यो" इति । शाण्डको गोपात्र-
 कारी । कदली सर्पविशेषः, महाबिडालसमो व्याघ्राकारो मृगविशे-
 ष इत्येके, नकुलः प्रसिद्धः, आविद शूच्यावृता सेहिकाख्या, मौ-

लीकृद्धोमशवर्णः, खण्डो गोधेरकः। तल्लक्षणम्, “कृष्णसर्पेण गो-
धायां जातः सर्पश्चतुष्पदः। स वै गोधेरको नाम तेन दष्टो न जी-
वति” इति। “जाहको गात्रसंकोचीमंडलीयो वुषैः स्मृतः”-इत्युक्तो
जाहकः, मार्जारः ग्राम्यमार्जारः, अजगरो महासर्पः, अहिः सर्पः,
आसुरहृन्दरकः, लोपाको लोमडाख्यः शृगालभेदः, एतत्सर्वं वा-
तघ्नं पित्तश्लेष्मकरं च ॥ १९-२६ ॥—

वातघ्नी पित्तला चाल्पकफा चाप्याक्षकी सुरा ॥२७॥

विभीतकल्ककृताक्षिकी सुरा सा वातघ्नी पित्तकरी किञ्चित्
श्लेष्मफरी च ॥ २७ ॥

वातघ्नमकफं पित्तकरं तैलं तिलोद्भवम् ॥

तिलतैलं वातघ्नं कफोदासीनं पित्तलं च ॥—

मारुतघ्नं चाल्पपित्तं श्लेष्मलं पक्वमारुकम् ॥२८॥

पक्वमारुकं पक्वं यदारुकं तन्मारुतघ्नं श्लेष्मलं किञ्चित्
पित्तकरं च ॥ २८ ॥

अनिलघ्नं कफकरमल्पपित्तमुदाहृतम् ॥

सामुद्रलवणं मत्स्यो रोहितः प्रसृतं दाधि ॥२९॥

सामुद्रलवणं मसिद्धम्। रोहितो “रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो
रक्तपक्षकः। कृष्णपृष्ठः सर्वमत्स्यश्रेष्ठो रोहीतकः स्मृतः” इत्युक्तो
मत्स्यः। प्रसृतं घस्त्रगाहितं दाधि। एतत् प्रभं वातघ्नं श्लेष्मलं किं-
चिस्पित्तलं च ॥ २९ ॥

मत्सूरगोशूमलकृत्यमुद्गजो

यूपोऽजजोऽपित्ततफो चलापहो ॥

मत्सूरादिभिर्मिषितैश्चशुभैः सिद्धो यूपः, भजनः छागजः, ए-
वौ श्री वातघ्नीपित्तकफोदासीनौ। ननु मुश्चतेन यूपे लवणं प-

अममुक्तं, “मसूरमुद्गगोधूमफलतथलयणैः कृतः । कफपित्ताविरोधी
स्याद्वातव्याधौ च शस्यते—” इति । तत्कथमत्र नोक्तं? द्रूमः, यूप-
शठ्ठेनैव लवणमाक्षितं “पद्मप्लस्नेहादिसंस्कृतो धान्यनिःकायो
यूप” इति उच्यते, अकृतयूपोपि लवणमात्रेण संस्कृत एव ॥

पलांडुपफाम्रकुरङ्गलेण्डिके—

लानं त्वपित्तं कफकृत् समीरजित् ॥ ३० ॥

पलांडुरुष्ठो पकामेत्याम्नादित्रयस्य विशेषणम् । कुरङ्गलेण्डि-
कं कर्कटं, पलानं मसिद्धं, एतच्चतुष्टयं वातघ्न पित्तोदासीनं श्ले-
ष्मलं च ॥ ३० ॥

इति श्रीघोषदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातघ्नो वर्गः ॥ १ ॥

पित्तघ्नं चन्दनं रिष्टः कदली काशकञ्चुरे ॥

शुकनासा मांसरोहा नलिका मधुकर्कटी ॥ ३१ ॥

गुन्यो धातक्यम्बुपर्णी नदीमापतरूढके ॥

क्रोञ्चादनं च कूष्माण्डं मज्जा वंशस्य रोचना ॥ ३२ ॥

कुसुमं मातुलङ्गयाश्च वरुणान्मुचकुन्दतः ॥

रत्नानि चन्द्रकान्ताम्बु शीताम्भः पङ्कशैवले ॥ ३३ ॥

सिताद्राक्षेक्षुरसवान्मन्थः सिद्धामिपं घृते ॥

चन्दनं श्रीखण्डम् । रिष्टो रक्षावीजः । रम्भा कदली । काशः काशेष्टुः ।
कञ्चुरा कांसुष्ठी फणिहा । शुकनासा शुकान्हा । मांसरोहा मांस-
रोहिणी । नलिका कपोतचरणा । मधुकर्कटी मातुलङ्गजातिः । गुन्यो वृ-
त्ततृणः । धातकी धातुपुष्पी । अम्बुपर्णी जलमयी । नदीमापो यानरि-
का; नन्दी जलतुण्डिकेरी, मापो जलघोस्तुक इत्यन्ये, तरूढकं क-
श्मीरम् । क्रोञ्चादनं यैयुलिका । कूष्माण्डं मज्जा । कूर्मलेण्डिकस्य मज्जा ।
वंशस्य रोचना वंशरोचना । मातुलङ्गयादीनां त्रयाणां कुसुमम् ।

मातुलुङ्गं धीजपूरकः । चरुणः सेतुवृक्षः । मुचकुन्दो हिवचकुन्दः ।
रस्नानि माणिक्यादीनि । चन्द्रकान्ताम्बु चन्द्रराश्मिसंयोगजं
जलम् । शीताम्भः शीतोदकम् । पङ्कः कर्दमः । शैबलः शैबालः । सिता
शर्करा । द्राक्षाया इतोश्च रसः, एभिस्त्रिभिर्द्युक्तो मन्थः । घृते सिद्धा
मिषं सर्पिषि विषकं मासं, एतत्सर्वं पित्तहरम् ॥ ३१-३३ ॥-

पित्तजिह्वातजननं शिपिस्त्ववशिरात्फलम् ॥३४॥
पनसस्य फलं त्वामं तडागाम्भो-

शिपिः गुन्द्रा । अवशिरः सूर्यावर्तः । तस्मात् फलं, गजपिप्प-
ल्याकारः फलायशेषइत्यन्यो पनसः कण्टकिफलं, तस्यापक्वं फलम्,
तडागाम्भस्तडागोदकम् । एतच्चतुष्टयं पित्तघ्नं वातकरं च ॥३४॥-

उथ पित्तजित् ॥

श्लेष्मकृच्छालमली मध्ये कूर्प्माण्डत्रपुसे तथा ॥ ३५॥

शाल्याद्याप्यं नदानूपाम्भसी दुग्धं शृतं हिमम् ।

पित्तजिह्वातकफकृन्मार्षिकं माणनाडिके ॥ ३६ ॥

शालिमली तूलिनी । कूर्प्माण्डत्रपुसे मध्ये मध्यावस्थेनामे य वा
जरठे, कूर्प्माण्डं कूर्प्माण्डीफलं. त्रपुसं बालकम् । शाल्याद्याप्यं ज-
लज शाल्यादिधान्यं, नदानूपाम्भसी नदानूपोदके, दुग्धं शृतं हिमं
कथितशीत क्षीरं, एतत्सर्वं पित्तजित् श्लेष्मकरं च ॥३५॥३६॥

आलुकानि च केलूढं शृङ्गाटककसेरुके ॥ ३७॥

अलाघुनालिका सूथी काष्ठेषुः स्थलकन्दकः ॥

दण्डणः पद्मकन्दादिर्भल्लातकुसुमं तथा ॥

बालं त्रपुसकालिङ्गककर्कावैर्वारुजं फलम् ॥३८

नीवाराः करकातोयं तैलमेकैपिकोद्भवम् ॥

फल्गुवातकफं त्रिम्बी त्वकफा पित्तजिह्वयम् ॥३९

मार्पकं माठकम् । माणः महापत्रो यथापूर्वमेवः पत्रत्यागी कन्द
 विशेषः । नाडिका तस्यैव नाडी, अलावुनाडिका अलावोस्तुल्या
 नाडिका नाड्याकारोऽवयवः । यूथी नीलपुष्पी । काष्ठेसुरतिकठिण
 इक्षोर्भेदः । स्थलकन्दो आभ्यकन्दः, ओलंक इत्येके । आलुकानि
 पिण्डालुकमध्यालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकरत्नालुकादीनि । “केलूठं
 स्वल्पविटपं कन्दे तत्स्थादुशतिलम् । कोविदेन तु लोकेन केलूठ इति
 भण्यते इत्युक्तं केलूठं, जलोद्भवरिकेत्येकोऽङ्गाटकस्त्रिकोणजलकन्द
 कसेरुकं कृष्णः सूक्ष्मो वर्तुलो लोमशः कन्दः । ढण्डणो वृकधूमकः ।
 पञ्चकन्दादिकं कमलस्य कन्दमूलनालपत्रादिकम् । भ्रूतकुसुमं
 भ्रूतफलस्याभिवर्ज्यं भागः । घालमिति त्रपुसादिनां चतुर्णां
 विशेषणं; त्रपुसं घालुकं, कलिङ्गकं कालिन्दं, कर्कारु लघुकूप्माण्डं,
 लघुकालिगमित्येके, दीर्घालुयुकं फलविशेष इत्यन्ये, एषारु
 कर्कटीफलम् । नीषाराः घनघ्राहयः । करकातोपं यर्षोपलोत्थ-
 मुदकम् । एकैपिकोदयं तैलं एकैपिका पाठा, त्रिवृदिति जेजटादिः,
 एतत्सर्षं पित्तमं वातश्लेष्मकरं च । फल्गु काकोदुंबरीकाफलं,
 तद्वातश्लेष्मोदासीनम् । विम्बिस्तुण्डिकेरी, सा वातकफोदासीना,
 एतद्वयं पित्तमं च ॥ ३६ ॥ ३९ ॥

पित्तघ्नं श्लेष्मलावातकृत्पालं कया तु कुन्तली ॥

पालद्रुचा वास्तुकसदृशी चीरितपत्रा शाकविशेषः, उपोदका-
 भेद इत्येके । कुन्तली चुञ्चु सदृशी दीर्घपत्रः शाकविशेषः, चिरपोठी
 इत्येके, सूक्ष्मतिलजातिरित्यपरे, एतद्वयं पित्तमं श्लेष्मोदासीनं
 वातलं च ।—

इति श्रीबोधदेवायै सिद्धमन्त्रप्रकाशे पित्तमर्गः ॥ २ ॥

कफघ्नं शालरोहीतच्छागकर्णाश्वकर्णकाः ॥४०॥

शमीकदम्बचदरीशिंशिपाकर्णिकारिकाः ॥

हरिद्रकोऽरिमेदश्च तिलकः कटभीङ्गुदः ॥ ४१ ॥

मदनस्तुवरश्चैव धतूरः केतकी तथा ॥

कोशातकी देवदाली काकतुंड्याखुकर्णिका ४२

नन्दिकामुकमञ्जिष्ठास्वरसीपर्वपुष्पिकाः ॥

विष्णुकान्ता धनहरी लताकस्तूरिका घृटी ॥ ४३

कर्पूरो जातिपत्री च कुलत्थी काककुष्ठकम् ॥

शिलापुष्पं तुत्थकं च शिलाजतु मनःशिला ४४

शाल्यादि दग्धभूम्युत्थमोदनो भ्रष्टतण्डुलैः ॥

वाटो धाना यवापूपा उल्लकक उल्लम्बुकः ॥

यूपो गजाश्वोष्ट्रघृतं मन्यो द्राक्षामधुप्लुतः ॥ ४५

शालो राजवृक्षः । रोहीतो रोहितकः । छागकर्णः कुशरीरः ।

भश्वकर्णः सस्यसंवरः 'एन' इति प्रसिद्धः । शमीः सकुफला,

कुस्मिताम्ब. फदम्बः, घदरी फोली, शिशिपा कृष्णसारः । कर्णि-

कारिका कर्णिकाहमः । हरिद्रकः प्रसिद्धः । अरिमेदो अदिमारः ।

तिलकः स्त्रीरक्षणदोहद. । कटभी किणिही । इन्द्रस्तापसतरुः ।

मदनः गालवृक्षः । तुवरः " पत्रैस्तु वकुलाकारः कलायसदृशः

फलैः । वृक्षस्तुवरको नाम पत्रिमार्षवतीरजः—" इत्युक्तः । धतूरः

सम्भत । केतकी प्रसिद्धा । कोशातकी धामागर्ष । देवदाली

जीवूतक. । काकतुण्डी कारुनासा । आगुपर्णी मूषकपर्णी । नन्दि-

कामुकः माचीवलः । मञ्जिष्ठा योजनबल्ली, स्वरसी कापित्थपर्णी,

पर्वपुष्पिका नागदन्ती । विष्णुकान्ता प्रसिद्धा । धनहरी चण्डी। ल-

ताकस्तूरिका प्रसिद्धा । घृटी मूश्मैला । कर्पूरो धनसारः । जातिपत्री

जातिकोशः । कुट्या धनकुलायः । काप वृष्टकं कद्रुष्टम् । शिलापुष्पं

शैलेपम् । हृत्पकं मयूरग्रीवम् । शिलाजतु गिरिजम् । शाल्यादि
 दग्धभूम्यस्य दग्धाया भुषि जात शाल्यादि धान्यम् । ओवनो
 भ्रष्टैर्ण्डुलैः सिद्ध । वाद्ये दलितगोधूमादिकृत ओदन, भ्रष्टय
 यौदन इत्येके । घाना भ्रष्टयवा । यवापूषा यवकृतमण्डका । उल्ले
 कको भ्रष्टहरितधान्यशिम्ब । छलुम्बकः भ्रष्टशूकधान्यजः । यूपो
 व्याख्यातः । गजाश्वोष्टघृतगजाश्वोष्टसभव घृतम् । मन्यो द्राक्षामधु-
 ज्ञतः द्राक्षारसमाक्षिकाभ्यामालोडितो मन्य । एतत्सर्वं कफमम्
 ॥ ४०-४५ ॥

श्लेष्मघ्नं स्याद्घातलं रक्तशिग्रोः पुष्पाङ्कुरौ दध्य-
 पि स्याद्धर्यानाम् ॥

रक्तशिग्रो पुष्प, तस्यैवाङ्कुर, अश्विना दधि चेति त्रय
 कफहर घातकरं च ॥

स्याच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं ब्रह्मसोमा क्षाराः सीरी
 वज्रकन्दः कुसुम्भः ॥४६

ब्रह्मसोमा देवाम्रिका । क्षारा क्षारविधिकृतान्यौषधभस्मानि,
 सीरी लाङ्गली, वज्रकन्द सुरेन्द्रकन्द, कुसुम्भः कुसुम्भशाक,
 एतत्पञ्चक कफघ्न पित्तकरं च ॥

कफघ्नं पित्तकृद्रोणपुष्पी चापि कुरुण्टिका ॥४६॥

प्रपुन्नाटो वेणुयवा निष्पावाः पक्वचिर्भिटिः ॥४७

शिम्भ्यो द्रावी च माधूकफाणितं पौतिकं मधु ॥

आसवाः सधिवः पक्वशीतमाधूकजाम्बवाः ॥४८॥

द्रोणपुष्पी कुम्भी । कुरुण्टिका शितिवार । प्रपुन्नाट एडगज । वे
 णुयवा वशजा यवा । निष्पावा वल्याः । पक्वचिर्भिटि पक्वडङ्गरम् ।
 शिम्भ्य प्रसिद्धा, यत्सबन्धान्मुद्गादीना शिम्बिधान्यवत्त्वम् ।

द्रावी दृष्ट्वा । माधुकफाणितं मधुककुसुमोत्थं फाणितम् । पौतिक
 मधु "यत् कृष्णा मशकोपमा लघुतरा प्रायो महापिण्डिकां
 चिन्वानास्तरुकोटरान्तरगता पुष्पासव कुर्वते । तास्तज्ज्ञैरिह
 पूतिका निगदितास्ताभिः कृत पौतिकं, मध्वाज्याभमुशन्ति
 पौतिकमिति ख्यातं नराश्चापरे" इति । आसवो द्रव्याण्यासुतेषु
 कृत मधुम् । पक्वापक्वभेदाच्चत्वार सीधवः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

कफकृद्घ्रातलापित्तं वेणुपत्री गवेधुका ॥

लोहित्यः शिविरोद्दालो जूर्णाव्हो घुणपाद्यणुः ४९

कुरुविन्दो ब्रह्ममूर्तिर्विरुको वरकोत्कटौ ॥

हस्तिश्यामाकपानीयश्यामाकशरनाडिकाः ॥ ५०

झिंटीमुकुन्दगर्मोटीकुम्भीकाः सप्रशान्तिकाः ॥

तोदपर्णी शिम्बिरादि कुधान्यानीक्षुजासवः ५१

वेणुपत्र्यादीनि शिम्बिराद्यन्तानि कुधान्यानि । कुधान्यं
 तृणधान्यं, तत्र वेणुपत्री वेणुपत्रसदृशपत्रा । गवेधुका वार्षिकी ।
 लोहित्यो लोहितको रक्तनाल कपायोरकट । शिम्बिरस्तीरभुक्तौ
 प्रसिद्धः, म एष मगधे सिल्लहक । उद्दालो वनकोद्रवः । जूर्णा-
 व्हो जवनालः । घुणपादी नर्तनक । अणुरणुक । कुरुविन्दो
 प्रौहिगुरु । ब्रह्ममूर्तिः प्रसिद्धा । विरुकः शरबीजम् । वरको वर-
 हादक, उत्कटो लोहितपगलबीजम् । हस्तिश्यामाक श्यामिका ।
 पानीयश्यामाको जलश्यामाक । शर शरकार्णिका । नाडिका
 नाट्याकारा । झिंटी पाण्डुककंशा । मुकुन्दो मूलकन्दः । गर्मोटी
 गर्मोटिका । कुम्भिका कुरुम्बकाकारा । प्रशान्तिका षडशको-
 पगुण्डिका । तोदपर्णी तोयपर्णी । शिम्बिरो बहुशिम्बः । आदि-
 शब्दादन्याभ्यप्पेयाविधानि । इक्षुजासव इक्षुसरजासव । एत-
 त्सर्वं कफम वातकरं पित्तोदासीन च ॥ ४९-५१ ॥

श्रेष्मघ्नं पित्तलावातमौद्दालं मधु माधवः ॥

मार्द्वीकमदिरासवाविति द्राक्षासुराद्राक्षासवौ, श्रेष्मघ्नौ
किञ्चिद्वातपित्तकरौ ॥ ५२ ॥

कफघ्नाल्पमरुत्पित्तौ मार्द्वीकमदिरासवौ ॥ ५२ ॥

औद्दालं मधुविशेषः " प्रायो बल्मीकमध्यस्थाः स्वल्पाः
कपिलकीटकाः । कपायतिकं चिन्वन्ति स्वल्पमौद्दालकं मधु—"
इति । माधवो मन्थाभव । एतद्व्यं कफघ्नं पित्तकरं वातोदासीनं च ॥—

खर्जूरमद्यं कफजिद्धातकृन्नातिपित्तलम् ॥

खर्जूरफलकृतं मद्यं कफघ्नं वातकरं किञ्चित्पित्तकरं च ।

अरिष्टस्त्वमरुत्पित्तो मेपीघृतमपित्तजित् ॥ ५३ ॥

द्रव्याणि निःकाश्य कृतं मद्यमरिष्टः, स पित्तवातोदासीनः ।
मेपीघृतं पित्तोदासीनम् ॥ ५३ ॥

आजमूत्रं त्वल्पचलं पित्तकृत, श्लेष्महत्रयम् ५४

आजं मूत्रं किञ्चिद्वातघ्नं पित्तलं च । एतत् त्रयं श्लेष्मघ्नम्
इति बोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफघ्नवर्गः ॥ ५४ ॥

वातपित्तहरं शाकवृक्षो यष्टी शतावरी ॥

कपिकञ्जुर्वृश्चिकाली प्रियङ्गुः पर्वणी सुरा ॥ ५५

नेपाली कुकुटी हंसपादी लामजमल्लिका ॥

मञ्जिष्ठानागदन्त्योस्तु शाकं पुस्तकशिम्बिका ॥ ५६
मुञ्जातं कोलमाधूके पके द्राक्षाकराम्लके ॥

शुष्के मज्जाः कोलचारकोशाम्नागर्वधल्लेङ्गजाः ॥ ५७

तालधात्र्योश्च रक्तेक्षु रजतं लाजसक्तवः ॥

भक्ष्याः सवेसवाराज्यसिद्धसामितफेनकाः ॥ ५८

घोलसौरावखानिष्काः संतानी मांसजो रसः ॥

नारिकेलोदकं स्वादु वापीवायौद्धिदं जलम् ॥५९

वर्तिकावर्तकेन्द्राभो गोर्नदी गिरिवर्तिका ॥

वरशूरः सारपदो वरकः कुकुभास्टौ ॥ ६० ॥

मयूरः शतपत्रश्च कुकुटश्चेति विष्किराः ॥

आकट्टसः खरपत्रः । यष्टी यष्टीमधु । शतावरी प्रसिद्धा ।
 कपिकच्छुरात्मगुप्ता । वृश्चिकाली अम्रिकः । मियङ्गुः गन्धद्रव्यम् ।
 पर्वणी आकविशेषः । मुरा गन्धकुटी । नेपाली नयमल्लिका ।
 कुकुटी । कुकुटशण्डनिमैः कन्दैः किञ्चित्कटुकपिच्छिलैः । म्लि-
 ग्धैर्मरकतच्छायैः सर्जरीसदृशच्छदैः ।—इत्यष्टाङ्गसंग्रहोक्ता ।
 हंसपादी त्रिपादी । लामज्जमल्लिके प्रसिद्धे । मजिष्ठाशाकं नागद-
 स्तीशाकं च । पुस्तकशिम्बिका पुस्तकाकारा शिम्बी । गुजातं कन्द-
 विशेषः । कोलमाधूके पक्के कोलं बदरीफलं, माधूकं मधुक-
 फलम् । द्राक्षाकराम्लके शुष्के द्राक्षा गोस्तनी, कराम्लं करम-
 र्दकम् । कोलादीनां धान्यन्तानां मज्जा; तत्र कोलं बदर, चारं
 पियालं, कोनाम्रं लाक्षावृक्षफलं, आर्ग्ध्रधः शम्याकफलं,
 लङ्गं मातुलुङ्गं, तालं तालकफलम्, घात्री आमलकम् ।
 रक्तेक्षुः लोहितेषुः । रजतं रूप्यम् । लाजसक्तयो लाजा-
 नां संक्तवः । वेसवारादयश्चत्वारो भक्ष्याः । तत्र वेसवारो
 वेसवारगर्भः, वेसवारो क्याख्यातः, 'स्त्रिन्नपिष्टो मुद्गादिकल्को
 वेसवार' इत्येके, 'पिप्पलीशुठीमरीचधान्यकागानिदादिमम् ।
 पिप्पलीमूळसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः'—इत्यन्ये, 'पिप्पली-
 र्मरिचं विश्वं सर्पिर्गुटसमान्वितम् । एकत्र योजितं सर्वं वेसवार
 इति स्मृतः'—इत्यपरे । आज्यसिद्धो घृतपकः । सामितः

कोनीलरोहणीमद्भुकोञ्चाद्या जलपाणिणः ॥ ७२ ॥

चुल्लकीकूर्मकुम्भीरशिशुमारोद्रकर्कटाः ॥

नक्रादयः पादिनोऽथ शङ्खशम्बुकशुक्तयः ॥ ७३ ॥

कपर्दकः शङ्खनको भल्लकाद्याश्च कोशिनः ॥

ताळद्वस्तालवृक्षः । नरपुष्पको नरफुल्लः । मेदे महामेदा, मेदा
 च । विदार्यो विदारी क्षीरविदारी च । काकोली काकोली
 क्षीरकाकोली च । वृष्यर्दी वृद्धिः अद्धिश्च । जीवकर्पभौ
 जीवको अयभश्च । फलम्बुकाकम्बुटको । जलशाकविशेषो ।
 क्षीरपलाण्डुः । सक्षीरो मधुरः पलाण्डुभेदः । लक्षणा, रक्तविन्दु-
 च्छदा । उपोदका उपोदकी । सूर्यपर्णो मुद्गपर्णी मापपर्णी च ।
 पुष्पं मधुकर्जं मधुकुसुमं फलवद्भक्ष्यम् । लुङ्गमांसं मातुलुङ्गस्य
 त्वक्केशरवर्जितो मध्यभागः । ज्येष्ठादिनां फलमग्रजश्च । तत्र
 ज्येष्ठा, जारिकेलः, तालो दीर्घतरुः, खर्जूरी, स्यादुमस्तकः ।
 आदिशब्दादन्येष्वेवंविधाः । अग्रजो मस्तकमज्जा । रम्भादीनां
 भ्रयाणां फलं; तत्र रम्भा कदली, अट्टोलोऽट्टोटः, चारः पि-
 यालः, सौवीरं मखदेशजं मधुरं महद्वदरम् । पाकिममिति
 सूदादेः फलपट्टस्य विशेषणम् । तूदमुत्तरापथजं, द्राक्षा
 गोस्तनी, आम्रातमात्रवाटं, शेलु श्लेष्मातकं, पनसः कण्टकि-
 फलः, करमर्दकं कराम्लकम् । पाकिमं पकम् । घालं कोमलं कू-
 प्पाण्डम् । खण्डमत्स्यण्डीगुहा इष्टाविकाराः उक्तंच,—‘इक्षो र-
 सस्य सलमज्यंशार्थोद्दिमलामलाः । विकाराः फाणितगुह-
 मत्स्यण्डीखण्डशर्कराः—’इति । सट्टकः “लवङ्गव्योपखण्डैस्तु-दधि-
 निर्मथ्यं गाळितम् । दाडिमवीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् । सट्टकं
 तु ममोदाख्यं नलादिभिश्चदाहृतं—’ इत्युक्तः । क्षीरादिभिः
 कृता भक्ष्याः । तत्र क्षीरं, दुग्धं, क्षौद्रं मधु, सिता, शर्करा । शाकं

कूष्माण्डादि । इक्षु गुडकाष्ठम् । घृतपूरक ' मर्दित समिता-
 पिण्ड पयसालोदय साधित । घृतावगाहित पक्व स्यादेव घृत-
 पूरक —" इत्युक्तः । नवनीतघृतक्षीराणि प्रसिद्धानि । गृतक्षीर-
 जमाहिषे दधिनी, धृतक्षीरज कथितक्षीरज, माहिष महिषी-
 क्षीरजम् । दधि सम्भेतं शर्करामिश्रित दधि । तक्र स्वादु मधुर
 तक्रम् । इक्षुजो रस इक्षुरस । भूनिम्बादीनां त्रपुसान्तानां तैल,
 तत्र भूनिम्बः किराततिक्त, शेलु श्लेष्मान्तका, अक्षौ विभी-
 तक कौल घदर, अक्षोट कर्पराळ., अतिमुक्तो माधवी, चार.
 पियाल, अर्कवल्ली आदित्यभक्ता, जांघन्ता स्वर्णजीवन्ती,
 नारिकेलरुयक्ष, मधुको मधुक्कट्टम, कर्कारु व्याख्यात, एर्वाक
 कर्कटी, कूष्माण्ड पुष्पफल, कालिङ्ग कालिन्द, त्रपुश घालुकं,
 आदिशब्दादन्यान्यप्येवविधानि । एषा फलमज्जात प्रा-
 यस्तैलमुत्पादयन्ति । कुलिङ्गकुङ्कुटौ ग्राम्यौ कुलिङ्गश्चटक,
 कुङ्कुटस्ताम्रचूड, ग्राम्यौ आमचारिणौ । गोधा पण्ड ।
 गवयादय सुमराद्यन्ता महामृगाः आरण्या पशव ।
 तत्र गवयो गजाकारः सास्नाककुदरहित । रौतीति रुरु,
 तल्लक्षण, 'त्रिकटत्रहुविपाण शम्यराकारदेह सलिलतटच-
 रत्याच्छम्भरेभ्यो विभिन्न ॥ त्यजति शरदि गृह्ण रौत्यतोऽ
 सौ रुरु स्यात् प्रचुरमृगविशेषः प्रायशश्चेदिदेशे " । वन्यो गौ-
 ररण्यचरो गोभेद. । चपर केशमृत्यु गोसदृश । रोही
 रोहीतक । सुमरो मरस्याकारश्चपरसदृश धेगवान्, महाशूकर
 इत्येके । आदिशब्दादन्येऽप्येवविधा । हंसाद्या क्रीडाद्यन्ता.
 जलपक्षिण । हंसो मानसौकाः, सारसो लक्ष्मण, कादम्ब
 फलहंसो घृतरपक्षः, पक्व पाण्डुर शुद्रमत्स्याद, कारण्डक
 फारुपक्षो दीर्घाङ्घ्रि ठण्णपर्ण, प्लवो महाममाणप्रसेयगल,
 दृगालरण्ड कालबलाक, चक्रहृदययाक, बलाका विश-
 'कण्डिका, रक्तशीर्षको रक्तशिरा सारसभेद । ' नन्दीमुत्त'
 स्यात्पत्राटी कृलचारी विरहम । आढीभेदो लघुश्वित्रपर्ण-

समिताकृती मण्डकादिः । समिता गोधूमचूर्णम् । फेनकोऽपूपवि-
 शेषः । तल्लक्षणं ' विमृथ समितां शुष्कां विमलां नातिशर्क-
 राम् ॥ संवेष्टेनाय गर्भार्थं खरपाके घृते पचेत् । घृतपूरसमाकारं
 यथाभिप्रेतविस्तृतम् ॥ फेनकं फेनसंकाशं कुर्यात्सूपविधानवित्'-
 इत्युक्तः । घोलो दधिविकारः । उक्तंच,— ' ससारासारपादार्ध-
 समांभुमथितं दधि ॥ क्रमेण घोलमथिततक्रोदस्विस्तितोदकं '-
 इति । सौरावः स्वौरकः । तल्लक्षणम्,— ' मांसं निरस्य सु-
 स्विन्नं वेसवारैस्सुसाधितम् ॥ सारितं शीतलं स्वच्छं धूपितः
 स्वौरकः स्मृतः'-इति । खानिष्कः परिशुष्कामिपभेदः, वेस-
 वारामिपभेद इत्येके । अन्येत्वाहुः, ' सौरावस्तु स विज्ञेयो रसो
 योऽलवणस्तनुः ॥ स एव वेसवारेण मिश्रः खानिष्क उच्यते'-
 इति । संतानी क्षीरस्योपरितनो भागः । मांसजो रसः मांस-
 जो मिःकायः । नारिकेलोदकं द्रवावस्थं नारीकेलं, तत्स्थं वा
 उदकम् । स्वादु वापीवारि मधुरदीर्घिकातोयम् । औद्भिदं जलं
 भूमिं ऋद्धिद्योर्ध्वं निर्गच्छद्वारि । वर्तिकादयः कुक्कुटान्ता विष्कि-
 राः । तत्र वर्तिका वर्तकसदृशी ततोऽप्यल्पा । वर्तको वार्तागद-
 ल्पस्तद्भेदो महान् । इन्द्राभः कङ्कभेदो विचित्रवर्णः । गोनदो
 गोनदः । गिरिवर्तिका वर्तिकाभेदः पर्वतचारी । वरशूरोऽ-
 त्यन्तशौर्यवान् । सारपदः कङ्कभेदः चारुगतिः । वरकः प्रसिद्धः ।
 कुक्कुभः कुक्कुशब्दोच्चारि । आरटो घोरटी । मयूरः नीलकण्ठः ।
 घतपत्रो दार्याघाटः । तल्लक्षणं, ' दारुणामाहननाद्दार्याघाट-
 स्तु दीर्घचञ्चुशिराः । कर्तुरवर्णो लोके मथितोऽसौ काष्ठकुट्टकः
 पक्षी'-इति । कुक्कुटस्ताम्रचूडः । एतत् सर्वं वातपित्तम् ॥५५६०

श्लेष्मलं वातपित्तघ्नं तालद्रूनरपुष्पकः ॥६१॥

मेदे विदार्यो काकौल्यो वृष्ट्यर्द्धी जिविकर्षभौ ॥

कलम्बुकाकञ्चुटकौ तथा क्षीरपलाण्डुकः ॥६२॥
 लक्ष्मणोपोदका सूर्यपण्यौ पुष्पं मधूकजम् ॥
 लुङ्गमांसं त्र्यक्षतालखर्जुरादेः फलाग्रजौ ॥ ६३
 फलं रम्भाकोलचारसौवीरं चाथ पाकिमम् ॥
 तूदद्राक्षाम्रातशेलुपनसं करमर्दकम् ॥६४॥
 बालं कुष्माण्डकं खण्डमत्स्यण्डी गुडसट्काः ॥
 क्षीरक्षौद्रासिताशाकेक्षुभक्ष्या घृतपूरकाः ॥ ६५॥
 नवनीतं घृतं क्षीरं श्रुतक्षीरजमाहिषे ॥
 दधिनी दाघि सश्वेतं तक्रं स्वाद्विक्षुजो रसः ॥६६
 तैलं भूनिम्बशेल्वक्षकोलाक्षोटातिमुक्तजम् ॥
 चारार्कयल्लीजिवन्तीनारिकेलमधूकजम् ॥६७॥
 कर्कावेर्वारुकूष्माण्डकालिङ्गत्रपुसादिजम् ॥
 कुलिङ्गकुङ्कुटौ ग्राम्यौ गोधा च गवयो रुरुः ॥६८
 वन्यो गौश्वमरो रोही सृमराद्या महामृगाः ॥
 हंससारसकादम्बवक्रकारण्डवप्लवाः ॥ ६९ ॥
 शृगालकण्ठचक्राह्वलाकारक्तशीर्षिकाः ॥
 नन्दीमुखः काकतुण्डः सुमुखो मणितुण्डकः ७०
 शराटिका घनारावः कोशकाल्यम्बुकुङ्कुटी ॥
 सत्कोश आरा भारुण्ड आटिः पुष्करशायिका ७१
 पुण्डरीकाक्षकाचाक्षमल्लिकाक्षश्वकेशरी ॥

मित्राङ्गकाभिधः— इत्युक्तलक्षणो नन्दीमुखः, काकतुण्डः
 घायसतुण्डः, सुमुख शोभनमुखो भारुण्डभेदः, मणितुण्डः
 तरन्तः, शराटिका गर्गराटी त्वादिरवर्णा, घनागवश्चातकः,
 कोशकाली पद्मकोशनलिनी, अम्बुकुक्कुटी जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा,
 चक्रकोशः कुररभेदः, आरा आरामुखी, भारुण्डः सघातचारी, आ-
 टिः थाटि, पुष्करशापिका पद्मशापिनी शैवालादा, पुण्डरीका-
 क्षः पद्मनेत्रः पद्मवन्दाद, काचाक्षमल्लिकाक्षौ ' स्थित्वा चिरं
 नमासि वीक्ष्य जलाशयान्तर्मत्स्य ततः पतति लोष्ठवदम्बुमध्ये ।

काचाक्ष एष कथितश्च कपर्दकाक्षः शुक्लाक्षशुक्लशवल स तु
 मल्लिकाक्षः— इत्युक्तौ, केसरी सटावान्, कोनीलः श्यामपृष्ठः
 श्वेतोदरः पानीयवर्तिकाक्ष्य, रोहिणी लोहितवर्णा, मद्गुर्ज-
 लकाक, शौञ्च. क्रौञ्चसंज्ञ । आदिशब्दादन्येऽप्येवविधाः ।

चुलकीप्रभृतयो नक्राद्यन्ता पादिनो जलेशया, पादिनश्चरण-
 वन्तः । तत्र चुलकी शिशुमारभेद स्वल्प, कूर्म कच्छपः,
 कुम्भीरो महानक्रसदृश, शिशुमारो द्रत्याकारोन्तर्वल्को बहि-
 र्निश्वासशुक्, उद्रो जलविटालः, कर्कट कृलीरः, नक्रो श्वाकारः,
 आदिशब्दादन्येऽप्येवविधा । शङ्खादयो भल्लूकाद्यन्ताश्च
 कोशिनो जलेशयाः, कोशिनोऽस्थिमध्यस्था । तत्र शङ्खः
 कम्बुः, शम्बुकशुक्तिके प्रसिद्धे, कपर्दको वराटकः, शङ्खकः
 सुद्रशङ्खः, भल्लूको महान् कपर्दकः, आदिशब्दादन्येऽप्येव
 विधाः । एतत्सर्वं वातपित्तमं कफकर च ॥ ६१—७१ ॥—

वातपित्तघ्नमकफं चञ्चुहिस्फिज्जमोथिकाः ॥७४॥

पङ्कं परूपकाश्मर्यपाटलासिञ्चतीफलम् ॥

गोधूमघान्यं च गुडौ जीर्णधौतौ सितोपला ॥७५॥

पुष्पाम्भोऽथ कुरङ्गर्क्षश्चदंष्ट्रारामशम्बराः ॥

करालः कृतमालश्च चारुष्कपृपतोरणाः ॥७६॥

वरपोतः कालपुच्छरङ्गुगोकर्णगोमृगाः ॥

मण्डमूलः कोट्टकारो राजीवशरभादयः ॥ ७७ ॥

मृगाश्च कोरवर्तीकिकुरुवाद्द्वयथालकाः ॥

सारङ्गनसृकारक्तवर्त्मवार्तिरिकुकुभाः ॥ ७८ ॥

कृतित्तिरिश्चोपचक्रक्रकराद्यास्तु विष्किराः ॥

चञ्चुर्नाडिकाकारपत्र । हिस्त्रिफज्जो बृहत्पत्रो मेथिकाभेद-
 स्तुरुष्कमसिद्धोऽश्वभक्ष्य । मेथिका मेथी । पक्रमिति परुषादि-
 फलचतुष्कविषयम् । तत्र परुषको मृदुफल , काश्मर्य श्रीपर्णा,
 पाटला वसन्तद्वती, सिध्वती उत्तरापथजा मुष्टिप्रमाणाऽतिम-
 धुरफला बदरी । गोधूमाल्य शूकधान्यम् । गुडौ जीर्णघौतौ जीर्ण
 पुराणः, घौत शोधित । सितोपला शर्करा । पुष्पाम्भ सुरमिकुसु-
 माधिवासित तोषम् । कुरङ्गादय शरभाद्यन्ता मृगा । तत्र कुरङ्ग-
 भतुरङ्ग । ऋक्षो नीलाण्डो राजाल्य । श्वदष्टा 'चतुर्दष्टोऽ-
 त्तिदुष्टकर्षट' इति कार्तिकेयपुरे मसिद्ध । रामो महान् पुरषवर्णो
 हिमवति । शम्बरो विषट्बहुविषाण । करालोऽधोनिष्पान्त-
 दन्त कस्तूरीमृग । कृतमाल सघातचारी । चारुष्कः चारुस्वल्प ।
 पततो बिन्दुभिश्चिप्रेत । उरणो रूपक । वरपोत श्रेष्ठगावः ।
 कालपुच्छ सोत्कारकः । रङ्गुर्हिण्डिपारः । गोकर्णो बहुबिन्दुः
 घटशृङ्ग । गोमृगो गोसदृश । मण्डमूलो मलिनाङ्ग । कोट्टकारो
 घटकार । राजीवो महापर्ण । शरभ 'उधूमानो महानृङ्गश्च-
 तुर्भिधरणैरथ । चतुर्भिधरणैरुर्ध्व काश्मीरे शरभो मृग'
 इत्युक्त । आदिशब्दादन्येष्वेवविधा ज्ञेया । चकोरादय चक्राद्या
 विष्किराः पक्षिणः । तत्र चकोरो रक्ताक्षो विषसूचक । वार्ति-

को वनचटकः स्वल्पसंघातचारी, कुरुवाहुः कुरुकुरुकः । स
 एव वार्ध्र्णसः । तल्लक्षणं,—‘ नीलघ्रायो रक्तशिराः शुद्धपक्षो
 विहङ्गमः । स वै वार्ध्र्णसः प्रोक्त इत्येषा नैगमीश्रुतिः’—इति ।
 ययालकः “ ययालकोष्ठौ यवगाडिरेति लोके मसिद्धापरनाम-
 धेयः । वृष्णोदरः कर्षुरकृष्णवर्णशीर्षो मयेद्भूसरवर्णदेहः’—इत्युक्तः ।
 सारङ्गः कृष्णशयलश्चातकाकारः । नप्तृका ‘ नप्तृका चटका-
 स्याता लोके गडूचिकाभिधा । गुञ्जारकारिणी स्वल्पा पाण्डुरा
 पाण्डुरोदरा’—इत्युक्ता । रक्तवर्मा रक्तचरणो लावभेदः,
 स्थलचरकुक्कुभ इत्यपरे । वार्तिरिः स्वल्पकपिञ्जलसदृशः । कुक्कुभः
 ‘ नीलच्छायिः वृष्णगलः स्याद्द्वामचटकाकृतिः । कुक्कुभः
 कुक्कुतारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः’—इत्युक्तः । कुतिचिरिः
 पाण्डुकपिञ्जलतिचिरिभेदः । उपचक्रश्चक्रदलः कृशचक्षुमर्दा-
 विलः, स्थलचक्रवाक इत्यन्ये । ककर ‘ कृतिशब्दकरणात् ककरः
 स्यात्पीतकृष्णगललोहितपृष्ठः । कृष्णपादयुगचक्षुषिभाग-
 रुपाहलेषु विहगः प्रथितोऽसौ ” इत्युक्तः । आदिशब्दादन्येष्येपं-
 विधा । एतत्सर्वं वातपित्तघ्नं छे’मोदासीनं च ॥ ७४-७८ ॥

इति बोधदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे वातपित्तघ्नवर्गाः ॥

कफानिलघ्नं देवाहं हिंसाकट्फलमुष्ककाः ॥७९॥

धर्मिणोऽमन्तसरलमधुद्रुपारिभद्रकाः ॥

स्तुही करीखकुलो करमर्दोम्लवेतसः ॥ ८० ॥

श्रीवेष्टको गुग्गुलुश्च करञ्जच्छदनाद्गुरो ॥

पद्मकं सैर्यको रास्ना निर्गुण्येरण्डमार्कवाः ॥८१॥

वर्षाभू वपुषा मुण्डी तेजोवत्यश्वकन्दकः ॥

तर्कार्याघाटवृहतीरामठीदेवसर्पपाः ॥ ८२ ॥

कालशाकोऽम्लिकाकन्दः स्निग्धसिद्धं च मूलकम् ।
कङ्कालकुष्ठं कर्चूरतालीसं कोचपुष्करे ॥ ८३ ॥

जीरकं वाण्डिका वस्तमोदा मातङ्गापिप्पली ॥

तुम्बरुः शतपुष्पा च भार्गी कालाञ्जनी वचा ८४

वत्सादनी कङ्कुणिका शेफाली वृद्धदारुकः ॥

शिरीषिका कर्कटाव्हा फलमश्मन्तधन्वनात् ॥ ८५

पलाशवेलेभवलामिश्रेयाजातिमूलकात् ॥

पक्कं वृक्षाम्लकोशाम्रत्रपुशं शुष्कमाम्रकम् ॥ ८६

मज्जाऽक्षादस्थिभलाताल्लुङ्गात्त्वग्बीजकेसरम् ॥

कुन्दुरुर्विडकासीसं गोरुचिर्मृगजा नखम् ॥ ८७

पक्व इक्षौ रसो वाप्यम्बूष्णाम्भः शैशिरं जलम् ॥

दुग्धं शृतोष्णं करभीक्षीरं कारेणवं दाधि ॥ ८८ ॥

तक्रं च कूर्चिका मस्तु तैले एरण्डनिम्बजे ॥

कुलथैस्तत्कोलयवैर्युपः काम्बलिकः खलः ॥ ८९ ॥

देवाद्रो देवदारुः । हिंसा कन्धारी । कटूफलः सोमनलकलः ।

मुष्कको मोक्षः । घर्मिणो धन्वनः । अद्रमन्तोऽप्लोटनः । सरल-

थीडा । मयुको मधुद्रुमः । पारिभद्रः कण्टककिंशुकः । सुही

समन्तदुग्धा । करीरो गूढपत्रः । वकुलो मधुदोहदः । करम-

दो क्षीरफला । अल्लवेतसो वेतसाम्लः । श्रीवेष्टकः श्रीपासः ।

गुग्गुलुर्पदिशाख्यः । कम्बुच्छन्दनाद्रुसो करजो नक्तमालस्तस्थ

छदनं पत्रं, तस्यैवाद्गुरोऽभिनयोद्रेदः । पत्रकं गन्धपत्रकम् ।

सैर्यकः कुरग्टकः । रासना पलापर्णी । निर्गुण्डी सिन्दुवारकः ।

एरण्डः पञ्चाङ्गुलः । मार्कयो भृङ्गराजः । वर्षाभूः पुनर्नवा । ह्युपा
 विषा । मुण्डो कुल्लः । तेजोवती तजोद्वा । अश्वछन्दा अश्व-
 गन्ध । तर्कारी आग्निमन्यः । आघाटो अपामार्गः । बृहती सिंही ।
 रामठी काण्डीरमेदः । यदाह वाप्यचन्द्रः, —“ हरितो द्विविधः मो-
 क्तो काण्डीरस्तत्त्वदर्शिमिः । कटुकं कटुदेशादौ भक्षयन्त्याम-
 नेव तु ॥ द्वितीयस्तु दधोद्भदो रामठेति च गीयते ” इति । देवस-
 र्पपो गौरसर्पपः । कालशाकः कालिकाशाकः । अम्लिकाकन्दः
 “ अम्लिका स्वल्पादिष्वा सुकुमाराल्पनाडिका । प्रायेण का-
 मरूपादौ तत्कन्दश्चाशसे हितः ” इति वाप्यचन्द्रोक्तः । स्निग्ध
 सिद्धं च मूलकं स्नेहपकं मूलकं हरित्पर्णम् । कङ्कोळं कटुकफ-
 लम् । कुष्ठं पाकलम् । कर्चूरः शठी । तालीसं ताली-
 सपत्रम् । चारश्चारकः । पुष्करं पुष्करमूलम् । जीरकमजागी ।
 बाण्डिका द्विहृत्पत्री । अजमोदा वसनमोदा ।
 मातङ्गपिप्पली गजपिप्पली । तुम्बुरुः तीक्ष्णत्वक् । शतगुणा
 मिसी । भार्गी द्विजघाष्टिः । कालाजनी नीली । वचा उग्र-
 गन्धा । वत्सादनी सुदर्शनी । कङ्कुणि ज उपोतिष्मती । शेफाली
 पुष्पवर्षिणी । वृद्धदारुको वेल्लरी । तल्लक्षणमष्टाङ्गसंग्रहे,—
 “ त्रिकोणकाण्डा सुबहुमताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता । पत्रैः
 सुदुग्धैर्घृतैरोमवाद्भिस्ताम्बूलतुल्यैर्घनमूलकन्दैः ”—इति । शिरीषिका
 ढण्डणिका । कर्कटाहा कर्कटशृङ्गी । अश्मन्तादीनां मूलकान्तानां
 फलम् । तत्राश्मन्तोऽम्लोटजः । धन्वनो घर्मणः । पलाशः किं-
 शुकः । वेष्टं विडङ्गम् । इभवला नागवद्या । मिश्रेया मशुरिका ।
 जाती मालती । मूलकं हरित्पर्णम् । पकामिति वृक्षाम्लादि-
 फलत्रयविशेषणम् । तत्र वृक्षाम्लं तिमितीकं, केशाम्लं ला-
 सावृक्षफलं, त्रपुसं बालुकम् । शुक्रामात्रं शुक्रचूतफलम् । म-
 ज्जासादिभीतकमजा । भास्थि भल्लानाद्भल्लानकास्थि । लङ्गा-

च्यम्बीजकेसरं मातुलुङ्गस्य त्वग् बीजं केसरं च । कुन्दुरुः
 शल्लकीखपुरः । विडं विडलवणं, कासीसं धातुकाशीसम् ।
 गोरुचिः गोरुचनः । मृगजा वस्तूरी । नखं गन्धनखम् ।
 पङ्क इक्षो रसः । वाप्यम्बु दीर्घिकाजलम् । उष्णाम्भः कायो-
 ष्णमुदकम् । शैशिरं जलं शिशिरर्तुसंवन्धादुत्पन्नातिशय-
 शैत्यं भौमं तोयं, दिव्यस्यानातेवत्वदोपात् । दुग्धं शृतोष्णं
 कथितं कोष्णं क्षीरम् । करभीक्षीरं लघ्नीदुग्धम् । कारण्यं दधि
 हस्तिनीदधि । तक्रं कालसेयम् । कूर्चिका कूर्चोमण्डः । मस्तु दधि-
 मण्डः । तैले एरण्डनिम्बजे एरण्डफलनिम्बफलतैले । कुलत्यैः
 कृतो यूपः, तत्कोलयवैर्यूपः कुलत्यवदरयवजो यूपः । काम्ब-
 लिको व्याख्यातः, खलश्च । एतत्सर्वं श्लेष्मवातह-
 रम् ॥ ७९-८९ ॥

पित्तलं कफवातघ्नं वरुणः करुणोऽगुरुः ॥

शिखर्कालर्ककण्टालीभूस्तृणं मरिचः क्षवः ॥९०॥

काण्डिरस्तुलसी स्वास्यं ताम्बूलीशृङ्गवेरिका ॥

फणिज्जकश्च चाङ्गेरी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥ ९१ ॥

चव्यं त्वचा च वाराहीकन्दो लशुनगृञ्जनौ ॥

पुन्नाडवाकुचीबीजं लङ्गीजम्बीरजं फलम् ॥ ९२ ॥

चिञ्चावार्ताककालिङ्गकर्कर्वैर्वारुपाकिमम् ॥

पीलूपणं बालविल्वं तोदनं शीर्णवृन्तकम् ॥ ९३ ॥

मरिचैला दीप्यगन्धाऽऽसुरीसर्पपरामठाः ॥

गुलिकालवणं स्वर्जियवोपक्षारगन्धकाः ॥ ९४ ॥

कुसुम्भश्च कुलथाश्च क्षारकूपाम्बुशुक्तकम् ॥

मद्यं मूत्रं काञ्जिकं च सौवीरकतुपादेके ॥ ९५ ॥

खलः काम्बलिकश्चैव गोरसेन विपाचितौ ॥

तेलं मूलकजीमूतकुटजार्कंकरञ्जजम् ॥ ९६ ॥

विडङ्गक्ष्वेडकोशाम्रतुम्बीसर्पपशिगुजम् ॥

ज्योतिष्मतीगुदीपार्थपृथ्वीकाहस्तकर्णजम् ॥ ९७ ॥

आरुष्करं तौवरकं द्रवन्तीसप्तलोद्भवम् ॥

नीलिकाशङ्खिनीश्यामादन्तीकाम्पिल्लीजम् ॥ ९८ ॥

देवाह्वयीडागम्भीरशिशिपागरुसारजम् ॥

वरुणः सेतुवृक्षः । करुणः छगलाख्यः । अगरुः जोङ्गकः । शिशुः शोभाञ्जनकः । अर्को रूपिका । अर्को मन्दारः । कण्ठली कण्ठकारिका । भूष्टुणं मालातृणम् । मरिचो जम्बीरशार्कं तल्लसणं, “जम्बीरगंधि हरितं यदम्लकटुकं रसे । शार्कं जम्बीरमित्युक्तं जम्भजं चोत्तरपथे—” इति । क्षवः छिक्किा । काण्ठीरो व्याख्यातः । तुलसी देवदुन्दुभिः । स्वास्यं सुमुखः । ताम्बूली नागवल्ली । शृङ्गवेरिका गोजिह्वाभेदः । ‘शृङ्गवेरवदा हृन्त्य शृङ्गवेरी विभाविता । कुस्तुम्बुरुखदाहृत्य तुम्बुरुणि वृहंति च’ इत्येके । फागिज्जको मरुवकः । चाङ्गेर्यम्लपत्री । पिप्पलीमूलं ग्रन्थिकम् । चित्रको वह्निः । चव्यं चविवा । त्वञ्जा गन्धत्वक् । वाराहीकन्दः “क्षीरान्विता मूलकतुल्यकन्दा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकाण्डा । विभर्ति या पल्लवमष्टशब्दात्सकञ्चुकी श्वेतवर्षुरेण्या—” इत्यष्टाङ्गसंग्रहे । “शाककर्कशवाराहवृषणाकारकन्दका । ताम्बूलवल्लीच्छद्वद्वाराही गृष्टिकीच्यते—” इत्यन्वयोक्ता वा वाराही, तस्याः कन्दः । लशुनो रसोनः । गृञ्जनः पलाण्डुभेदः । तथाच वाष्पचन्द्रः—“गन्धोकृतिरसैस्तुल्यो

गृजनस्तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्धिद्यते-
 सौ पलाण्डुत-” इति । पुश्नाडवाकुचीबीज पुश्नाड एड
 गज , वाकुची सोमराजी, तयोर्बीजम् । लुङ्गीजम्बीरजफल लुङ्गी
 मातुलुङ्गी, जम्बीरो दन्तशठ, ताभ्यां जात फलम् । पाकिम-
 मिति चिञ्चादिपञ्चकविशेषणम् । तत्र चिञ्चा चुक्रिका ।
 वार्ताक वृन्ताकम् । कलिन्द कालिङ्गम् । कर्कारु व्याख्यातम् ।
 पर्वारु कर्कटी । पीलूषणं कटुरस पीलूफलम् । बालत्रिल्वं
 कोमलत्रिल्वफलम् । तोदनं राजमिय शीतफलम्, रावणाग्लिके-
 त्येके । शीर्णवृन्तक मुखवासकफल, कर्करकमित्येके, क्षुापत्रक
 मित्यन्ये । मरीच तीक्ष्णम् । एला स्थूलेला । दीप्यो यवानी । गन्धा
 पशुगन्धा । आसुरी राजिका । सर्पप. सिद्धार्थ. । रामठी
 हिङ्गु । गुलिकालवण पाकातिशृतत्याद्गुटिकाभूतलवणम् ।
 स्वर्नि स्वर्निसारः । यवक्षारो यावशूक । ऊपरा ऊपक,
 ‘ऊपरमृत्तिकापाक’ इत्येके । गन्धको लेलीनक । कुसुम्भकुलत्थौ
 धान्यविशेषौ । क्षारकूपाम्बु क्षाररस कूपोदकम् । शुक्र चुक्रं
 तलक्षणम्,—“ यन्मद्यादि शुचौ भाण्डे ससौद्रगुडकाजिकम् ,
 धान्यराशौ त्रिरात्रस्यं शुक्रं चुक्रं तदुच्यते—” इति ।
 आदिशब्देन मधूकपुष्पजादिग्रहणम् । उक्तं च—‘मधूकपुष्पे-
 क्षुरसगुडपीलूफलादिभिः । साधित जातमत्यम्लं
 शुक्रं चुक्रं च तन्मतं” इति । “ फलादीन्यभिषूयन्ते
 सस्नेहलवणानि यत् । तदाद् शुक्रमपरे सन्धानाभिपुता-
 भिद् ॥ मये दत्ते जडस्थाने मद्यशुक्रं तदेव तु । मशुक्रं तु
 माधीके गुडशुक्रं गुडोदके ॥ इशुशुक्रं चेतुरसे इत्यन्यानि
 कल्पयेत्” इत्येके । “ सर्वं पञ्चरस मद्यं काञ्चान्तरयशा-
 यदा । त्यक्तान्परममम्लत्वं याति शुक्रं तदोन्पने—” इत्यन्ये ।
 मद्यं द्राक्षादिसन्धान, उक्तं चाष्टादशप्रदे “ द्राक्षेभुमाक्षिकं

शालिरुचमश्रीहिाशमाः । मदाकरं यदेभ्योन्यत्तन्मत्रमतिरूप-
कं"—इति । मूत्रं गोमूत्रम् । काजिकं धान्याम्लम् । सौवीरं
गोधूमकञ्जिकम्, निस्तुपयवकाजिकमित्येके । तुषोदकं यव-
काजिकम् ।-खलः काम्बलिकश्च गोरक्षेन विपाचिनः गोरसः
तक्रम् । मूलकादीनामगरुसारान्तानां तैलम् । तत्र मूलकं
हरिर्षगं, जीमूतो देवदाली, कुट्टनो वत्सकः, अर्को रूपिका,
करञ्जो नक्तमालः, विडङ्गं वेल्लं, क्षुरेडः कोशातकी, कोशाग्रं
लाक्षावृक्षफलं, तुम्बी अलावुः, सर्पपः सिद्धार्थः, शिशुः सौभा-
जनकः, ज्योतिष्मती कङ्कुणिका, इडुदी तापसतरुः, पार्या
आदित्पनक्ता, पृथ्वीका वापिकका, कृष्णजीरकमित्येके, इस्ति-
कर्णो रक्तैरण्डकः मशरुणो भूगाठ इत्यन्ये, अल्पकरो भृङ्गातः,
तुवरको व्याहरातः, द्रवन्ती शम्बरी, सप्तला चर्मसाहा,
नीलिका कालाञ्जनी, शङ्खिनी यवतिका, श्यामा श्याममूला
त्रिवृत्, वृद्धदारुक इत्येके, दन्ती निकुम्भः, कम्पिञ्जो रक्त
वर्णः, पीलुस्त्रीक्ष्णतरुः, देवाहं देवदारु, चीडा सरलः, गन्धैरः
सारतरुविशेषः, केचिन्मण्डीरं पठित्वा शिरीषं व्याचक्षते,
शिशिषा कृष्णसारः, अगरुः जोङ्गकः; एषु मूलकादीनां
धीनानि, देवाहानादीनां सारः । एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं
पित्तकरं च ॥ ९०-९८॥-

अपित्तं करुवातघ्नं विल्वः पत्तूरकोर्जकः ॥ ९९ ॥

आर्द्रकं रेणुका मध्यवार्ताकं चाम्लदाडिमम् ॥

शुष्के कोलकगे वङ्गकासीसे सीधुराक्षिकः ॥ १००॥

विल्वो मालूरः । पत्तूगे लोहमारः । अर्जकः प्रसिद्धः । आ-
र्द्रकं शृंगवेरम् । रेणुका कौन्ती । मध्यवार्ताकं मध्यं नातिकोमलं
नातिजठरम् । अम्लदाडिमं अम्लरसं दाडिमीफलम् । शुष्के कोल
कणे कोलं बदरं, कणा पिप्पली । वङ्गकासीसे कामीसत्रपुणी ।

सीधुगाक्षिकः आक्षिको - विभोत ऋत्चकृतः, आक्षिक्या सुरया
कृत इति जेज्जटः । एतत्सर्वं श्लेष्मानिलघ्नं पित्तोदासीनं च
॥ ९९-१०० ॥

तद्वच्छिग्रुफलं चौतो रसः स्नेहोल्पपित्तलः ॥

शिग्रुफलं श्वेतमरीचम् । चौतो रसः सहकारफलवृन्तनि-
र्यासः । चौतस्नेहः सहकारफलमज्जतैलम् । एतत्त्रयं तद्वत्कफवा-
तघ्नं, अल्पपित्तलं किञ्चित् पित्तलम् ॥-

कफपित्तहरं जम्बूः खदिरस्तिनिशोऽशनः १०१

पिप्पलोदुम्बरवटपिप्पलीगर्दभाण्डकाः ॥

कोविदाराम्रकोशाम्रप्रियालाङ्गोलसलकी ॥१०२

करञ्जश्लोकम्पिलकिङ्किरांतविकङ्कताः ॥

रोध्राञ्जनवलामोटाभूर्जपिण्डीतकार्गटाः ॥ १०३

श्वेतचन्दनपत्तङ्गे द्रेकाऽविवृक्षवत्सकाः ॥

काकोदुम्बरिका पूगः कतकष्टिण्डुको धवः १०४

पटोलीकारवलीन्द्रवारुणीक्षीरमोरटाः ॥

गुञ्जामेदोगलालजाकूर्चपर्णीदुरालभाः ॥ १०५

काकजङ्घा निशा मुस्ता त्रायन्ती पुण्डरीयकः

वालकं कटुतृणं दूर्वा दर्भो मरुवको नलः ॥१०६ ॥

वंशो बर्हिशिखा देवगन्धा ब्रह्मसुवर्चला ॥

हिलमोची चर्मरङ्गा विपमुष्ट्येलत्रालुकम् ॥ १०७

शणपुष्पी हेमदुग्धा तिरिगिच्छि च माचिका ॥

लाक्षा जतुकरी पुष्पं धूकपुत्रागचम्पकात् ॥१०८

पाटलार्काब्जिनीनिम्बलवङ्गवकुलाशनात् ॥

निर्गुण्ड्या मूलकान्मौक्षात्केशरं पद्मनागयोः १०९

अरण्यत्रपुसं बालवार्ताकं तालजोऽङ्कुरः ॥

ताम्रं रीतिर्वर्तलोहं कांस्यगैरिकहिङ्गुलाः ॥११०

शङ्खाञ्जनाब्धिफेनालं सौराष्ट्री यासशर्कराः ॥

शाल्यादि छिन्नजं लाजा मथितं धान्ववैकरे १११

जले पलाशकाश्मर्यं तैलं यूपस्तु मुद्गजः ॥

पटोलजो मूलकजो निम्बामलकजावपि ॥ ११२

इति बोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफवातघ्नवर्गः ।

जम्बूः महास्कन्धा । खादिरो गायत्री । तिनिशः
 स्पन्दनः । अशनो बीजकः । पिप्पलोऽश्वत्थः ।
 उदुम्बरः कृमिफलः । वटो न्यग्रोधः । पिप्पली ऋक्षः । गर्द-
 भाण्डकः छायावृक्षः । कोविदारः काञ्चनारः । आम्रं चूतः ।
 कोशाम्रो लाक्षावृक्षः । पियालः चारः । अङ्गोर्लोऽकोठः ।
 सल्लकी गजभक्ष्या । करञ्जो नक्तमालः । शोलुः श्लेष्मातकः । कम्पिलो
 रक्तवर्णः । किङ्किरातः किङ्किराङ्गः । विकङ्कतः ग्रावतरुः ।
 रोधः तिल्वकः । अर्जुनः ककुभः । बला नागबला । मोटा
 जयन्ती । भूर्जो लेख्यपत्रः । पिण्डीतरुः पिण्डारकः । अर्गटः
 आर्तगलः । श्वेतचन्दनं शुक्रथ्राल्पण्डम् । पत्तङ्गं पट्टरङ्गम् ।
 द्रेक्ता महानिम्बः । अविवृक्षो मेपश्रङ्गी । वत्सकः कुटजः ।
 काकोटुम्बरिका फल्गुः । पूगः क्रमुकः । कतकोऽम्बुप्रसादनफलः ।
 टिण्टुकोऽरलुः । धवः शकशक्षः । पटोली राजीफला ।
 कारवल्ली सुपवी । इन्द्रवारुणी विशाला । क्षीरमोरटो कोट्टमुलः ।

गुञ्जा काषण्ठी । मेदोगला मृगदन्ती । लज्जा नमस्कारी ।
 कूर्चपर्णी मिठवल्ली । दुरालभा यवासिका । काकजहा ध्वांक्ष-
 जहा । निशा हरिद्रा । मुस्ता गह्वरी । त्रायन्ती त्रायमाणा ।
 पुण्डरीयकः प्रपौण्डरीकः । बालक न्हावेरम् । कतृण ध्यामम् ।
 दूर्वा शाङ्खलम् । दर्भः कुशः । मस्रक खरबकः । नलो
 देवनलः । वंशो वेणुः । बर्हिशिखा मयूरशिखा । देवगन्धा
 आरामशीतला । ब्रह्मसुषुचला मण्डूकपर्णी । हिलमोची जल-
 ब्राह्मी । चर्मरङ्गा आवर्तकी । विपमुष्टिः केशमुष्टी । एलवाकु-
 मैलेयम् । शणपुष्पी घण्टारवः । हेमदुग्धा स्वर्णक्षीरी । तिरि-
 गिच्छि कण्टकरञ्जः । माचिका माचिकम् । लाक्षा जतु ।
 जतुकरा चक्रवर्तिनी । धूकादीनां मोक्षान्तानां पुष्प, तत्र
 धूक ईश्वरमल्लिका, पुन्नाग पाटलपुष्पं, चम्पकश्चाम्पेयः । पाटला
 वसन्तदूर्ता । अर्का रूपिका । आञ्जिनी पद्मिनी । निम्बः
 पिचुमन्दः । लवङ्ग चन्दनपुष्पः । वन्डुलो मद्यटोहदः । अशनो
 बीजकः । निर्गुण्ठी सिन्दुवारः । मलक हरिस्पर्णम् । मोक्षो
 मुष्ककः । केशर पद्मनागयो पद्म कमलं, नागं नागपुष्पं,
 तयो केसरं किञ्जल्कम् । अरण्यत्रपुसं वनवालुकम् । बालया-
 र्ताकं कोमलवृन्ताकम् । तालजोदस्तालस्याभिनयोद्रेद ।
 ताम्रं गुल्बम् । रीति ब्रह्मरीति । रत्नोद्दमारकूटम् । कास्य
 घोष, गौरिक रक्तपापाण । हिङ्गुलो दरद । शङ्ख वन्डुः ।
 अञ्जन स्रोतोअनादि । अन्धिफेनः समुद्रफेनः । आल हरितालम् ।
 सौगण्डी तुवरी । यासशर्करा दुरालभोज्जवा शर्करा । शाल्यादि
 छिन्नज छिन्नमरुद शाल्यादिष्णम्यम् । लाजा भ्रष्टधान्यानि ।
 मथित दधिमिकारः । धान्ववैकरे जले धान्व जाङ्गलदेशस्थं,
 वैकरं विकरस्थं, विकरो बालुकां वीकीर्य कृतो जन्वाशयस्त-
 न्ये जले । पलाशः किंशुक, काश्मर्य श्रीपर्णी, तयोस्तैले

किंशुककाश्मर्ययोर्वीजतैलम् । मुद्गरजादयो यूषाः । तत्र मुद्गः क्षि-
 म्विधान्यमुख्यः, पटोलं राजीफलं, मूलकं हरित्पर्णं, निम्बः
 पिचुमन्दः, आमलकं धात्रीफलं, पटोलादीनां मुद्गादिसहितानां
 यूषाः कार्याः, तैर्विना यूपत्याभावात् । एतत्सर्वं श्लेष्मापि-
 त्तमम् ॥ १०१ - ११२ ॥

वातकृत्कफपित्तघ्नं करञ्जीनिम्बपद्मकाः ॥

राजद्रुमागस्त्यरुष्काः कुतिन्दुः कटुका त्रिवृत् ११३
 द्रवन्ती सप्तला दन्ती वासाभूनिम्बपर्पटाः ॥

नदीभल्लातगोजिह्वाकुचैलावृषगन्धिकाः ॥ ११४ ॥

कठिलको गण्डदूर्वा क्षीरावी कल्पकस्तथा ॥

शाकं कलम्बुनाडीयमूर्वाकम्पिलकेवुकात् ॥ ११५ ॥

लाङ्गलीसूरणैरण्डाञ्जिनीविम्बीकलायतः ॥

पुष्पं करीरकाश्मर्यं पलाशाग्वधवत्सकात् ॥ ११६ ॥

शाल्मलीकाञ्चनागस्तिक्षणरोध्राटरूपकात् ॥

फलपत्रे वटाश्वत्थवढ्युदुम्बरवेतसात् ॥ ११७ ॥

शिरीषाद्दुर्दभाण्डाच्च फलं पर्पटकीधवात् ॥

वनतिक्ताक्षकीजम्बुविम्बीतिन्दुकटकतः ॥ ११८ ॥

बलाप्रियंग्वश्वकर्णदीनकीबकुलादपि ॥

राजालावोः कोशवत्या लवल्याः शुष्कपूगकम् ॥ ११९ ॥

श्लेष्मातचीभिद्रे बाले नेपालो दीर्घपत्रकः ॥

मूचीपत्रो नीलपेरो लोहं लोहमलस्तथा ॥ १२० ॥

शाल्यादि स्थलसंभूतं सक्तुर्भक्ष्याश्च सृपजाः

माङ्गल्यको राजमापो मकुष्ठककलायकौ ॥ १२१ ॥

सतीनख्रिपूटाढक्यौ मसुरश्वणकस्तथा ॥

हरेणुश्रेत्यादिशमीधान्यं नन्दीमुखी तथा ॥ १२२ ॥

श्यामाकः शान्तनुः कङ्गुर्मधूली कोद्रवो यवः ॥

सरित्तुपारकूपाम्बु मधुर्नो क्षौद्रदालिके ॥ १२३ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयटिर्जीवजीवकः ॥

वभ्रु खञ्जनहारीतौ दुर्नासा गिरिशा जटी ॥ १२४ ॥

लट्वा लट्ठपो गोक्ष्वेडः सारङ्गो वटहा पिकः ॥

कुलिङ्गः सुगृहा लोहपृष्ठः फाकारदुन्दुभि ॥ १२५ ॥

क्रतुयष्टिर्डिण्डिमाणचिरणीशुकसारिकाः ॥

मञ्जुलीयकदात्पृहगोपापुत्रप्रियात्मकाः ॥ १२६ ॥

कुम्भस्कृतः पाणविकः कोशकैरातकर्पराः ॥

वल्युलीकलविद्वाग्निचूडाद्याः प्रतुदाः खगाः ॥ १२७ ॥

करञ्जी उत्तन्दकी । निम्ब पिचुमन्दः । पद्मक पद्मकाष्ठम् ।
गजद्रुमो लताश्वत्थ । अगस्ति अगस्तिद्रुमः । अरुन्को भल्लात ।
कुतिद्रु फाकतिन्दु । कटुका कटुरोहिणी । त्रिवृत् कुम्भ ।
द्रवन्ती शम्बरी । सप्तला चर्मसाहा । दन्ती निकुम्भ । वासा
अटफ्य । भूनिम्ब किराततिक्तक । पर्पट पर्पटक । नदी
भल्लातो जलमद्दात । गोनिहा दार्षपत्रिका । कुचैला
पाठमेद । वृषगन्धिका वस्तगन्धा । कठिञ्ज पुनर्नरामेद ।
गण्टदूर्यो गण्टाडी । हीरावी दुग्धिका । कल्पको गन्धर्करः ।
यन्त्रादीनां फलायातानां शकम् । तत्र कल्प्युर्नालक. नाडी

नाडिका । तयोर्लक्षणं " कलम्युर्नालिकः स्वादुः सुशितो
 यहुतोयजः । तद्भेदो नालिका श्लक्ष्णा ज्ञेया सान्या कलम्बुका"-
 इति । मूर्वा मधुरसा । कम्पिष्ठो रक्तवर्णः । केतुकं पेषुका ।
 लाङ्गली कलिहारी । सूरणश्चित्रदण्डः । एरण्डः पञ्चाङ्गुलः ।
 अञ्जिनी पात्रिनी । विम्बी तुण्डिकेरी । कलायो वर्तुळं
 शिम्बिधान्यम् । करीरादीनामाटरूपकान्तानां पुष्पम् । तत्र
 करीरो गूढपत्रकः । काष्मर्यः श्रीपर्णी । पलाशः किंशुकः ।
 आर्ग्वथः शम्पाकः । वत्सकः कुटजः । शालमली तूलिनी ।
 काञ्चनः कोविदारः । अगस्ति अगस्तिवृक्षः । क्षणो मातुलानी ।
 रोध्रकः तिल्वकः । आटरूपको घासकः । बटादीनां गर्दभाण्डा-
 न्तानां फलपत्रे । बटो न्यग्रोधः । अश्वत्थः पिप्पलः ।
 घडी पिप्पली । उटुम्बरः कृमिफलः । वेतसो वंजुलः । शिरीषः
 शुक्रतरुः । गर्दभाण्डः छायावृक्षः । पर्पटक्यादीनां फलम् । तत्र
 पर्पटि मसिद्धा । धवः शकटारुण्यः । वनतिक्ता तिक्तपट्टेली ।
 आक्षिकी मसिद्धा । जम्बूर्महास्कन्धा । विम्बी तुण्डिकेरी । तिन्दुको
 विरली । टड्डो मन्मथद्रावणः । बला वाट्यालकः । मियङ्गुः
 गन्धामियङ्गुः । अश्वकर्णः सस्यसंवरः । दीनकी आशीतकः ।
 बकुलो मद्यदोहदः । राजालावुः मधुरालावुः । कोशवती कोशा-
 तकी । लवली "घनस्निग्धहरिप्रान्तमपुत्राटसदृक्छदा । सुग-
 न्धिमूला लवली पाण्डुकोमलवलकला-" इत्युक्ता । शुष्कपुष्पं
 शुष्कक्रमुकफलम् । श्लेष्मातं शैलुफलम् । चिर्मिटं डङ्गरम् ।
 नेपालादयश्चत्वार इक्षवः । नेपालो नेपालदेशजः । दीर्घपत्रो
 आयतपर्णः । सूचीपत्रस्तीक्ष्णाग्रपर्णः । नीलपेरोऽसितपर्वा ।
 लोहमल्लो मण्डूरम् । शाल्यादि स्थलजं शाल्यादि धान्यम् ।
 सक्तवः भ्रष्टयवादिचूर्णः । भक्ष्याश्च सूषजाः मुद्गादिकृता भक्ष्याः ।
 मङ्गल्यादिहरेण्वन्तं शिम्बीधान्यम् । तत्र मङ्गल्यः पाण्डुरो मसूरभेदः ।

राजमापथ्यवलः । मकुण्डको मंपुष्टकः । कलीया वतुलः । सताना
महाकलायभेदः । त्रिपुष्टो लोके । आठकी तुवरी । मिसरी
मिसूरः । चणो ह्यमियः । हरणुः स्वल्पकलायभेदः । आ-
दिशब्दादन्येष्वेवविधोः । नन्दीमुख्यादीनि यवान्तानि धा-
न्यानि । तत्र नन्दीमुखी नोदाहिका नन्दीपत्त्रोते जेजटः
निःशुकैयवंक इति बाण्यचन्द्रः । श्यामाकस्तुण्वाजः । शा-
न्तनुः शान्तिकरः । केगुः मियंगः । माधुली पकटवृण इति जेजटः
स्वल्पो गोधुम्य इति बाण्यचन्द्रः । कोद्रिवः कारदपः । यवस्ती-
ष्णशूकः । सरिष्पात्कूपाम्बु सरिन्नरी, तुगारी श्विद्यायः, कूपः
प्रसिद्धः, तेषाम्बुदकम् । मधुनीः शौद्रदोलिके । वयोलेक्षणम्,
"मक्षिकाः पिहलाः सूक्ष्माः क्षुद्राः स्यात्तत्त्वन्मधु । ऋषिष्ठं प्रीतिलं
लेखि शौद्रमिन्पुच्छे बुधे ॥ मधुराः लकपायं बुदाठ, पत्रोपरि
स्थितं" इति । शतपत्रादयोऽग्निचूडाद्यन्ताः प्रतुदाः खगाः, प्रतुद्य
भक्षपन्तीनि प्रतुदाः । तत्र शतरजो राजशुकः । भृगराजः
"स्राद्धहराजो भ्रमराजनाभो वनप्रियः काळवटाभिधानः । गो-
मेरकोऽसौ बहुवाविरापी सचूडशीर्षः मनुदः पतपी" इत्युक्तः ।
कोपष्टिः द्विदिभः । जीवनीयको विपदर्शनग्लानिः । मधुः
कपिलवर्णः । शरितो, हरितपीतवर्णः । दुर्नासा, हृष्टनासा ।
गिरिशा पर्वतशयिनी । जत्री जटावान् । छद्वा पेचकोऽति-
रक्तपुच्छाधोभागः, मरदाजो भेदोलताख्य इत्येके । छट्टप
कोलट्टलट्टरकेति लोके स्मृतः तादिवरवर्णपत्तः । सखानचञ्चलाकृ-
तिचतुलाह्वः सूर्यिर्पुच्छः प्रतुदो विहङ्गः— इत्युक्तः । गोखंडी
गोनर्दभेदः । साङ्ग्यातकः । यट्टहा यट्टवाती । पिकः कोकिलः
रुलिङ्गशटकः । सुग्दा पीतमस्तकः । लोहपृष्ठः २ रूभेदः । फाकारः
फादशब्दाद्वापीः सुन्दाभेदुन्मुभिनादः । ऋतुपष्टिः पंहरा । द्विण्डिः
पाणो द्विण्डिपरदुत्तुभानिः । चिरण्टी चिरण्टका । शुक्रः कीरी

सारिका मियवादिनी । मंजुलीयको मंजुलनादः । दात्युहः ट्टि-
 ट्टिभवर्णः । काळकण्ठः अन्धकाक इत्येके । गोपीपुत्रो गोपालकः ।
 मियात्मकः त्रपुरञ्जकः । कुम्भस्कृतो द्रतिविरायः । पाणविकः
 पणवध्दनिः । कोशः पत्रचरकः । कैरातः किरातमियः ।
 कर्परः कपालामः । वल्गुली वक्रविष्टाविनिर्गमा । कलविकः
 षट्कभेदः । अमिचूडोऽमिवर्णशिलः । आदिशब्दादन्येष्वेवविधाः ।
 एतत्सर्वं मारुतकरं श्लेष्मपित्तहरं च ॥ ११३—१२७ ॥

अवातं कफपित्तघ्नं तिलपर्ण्युष्णसुन्दरः ॥

भव्यं करीरं कर्कोटं कारवेळं विभीतकम् ॥१२८

कदलीकन्दवेत्राग्रमधुमण्डसिते मधु ॥

झराम्बुशशभस्माङ्गपारावतकपिञ्जलाः ॥१२९॥

तद्वत्तण्डुलीयो भार्गीशाको मुद्गेल्लपवातलः ॥

तिलपर्णा बर्बरकः । उष्णसुन्दरो श्रीष्मसुन्दरः । भव्यादीनि
 पञ्च फलानि । तत्र भव्यं कर्मरङ्गं, करीरं गूढपत्रकं, कर्कोटं
 कर्कोटीफलं, कारवेळं कारेलं, विभीतकम् । कदलीकन्दो रम्भा-
 कन्दः । वेत्राग्रं वेत्रस्याग्रजोद्भेदः । मधुमण्डो मधुनाच्छो भागः ।
 मधुसिता मधुशर्करा, अयं तु विशेषः मधुपाकात्यक्तद्रवत्वं
 मधु शर्करावद्भवति । मधु माक्षिकम् । झराम्बु निर्झरोदकम् । शशो
 मृगविशेषः । भस्माङ्गादयः पक्षिणः । तत्र भस्माङ्गः कपोत । पारा-
 वतो नरमियः । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः । एतत्सर्वं कफपित्तघ्नं
 घ्रातोदासीनम् । तण्डुलीयः तण्डुलीयशाकः । भार्गीशाको द्विजय-
 ष्टिशकः । मुद्गः मसिद्धः । एते त्रयस्तद्वत् कफपित्तघ्नाः अल्पवा-
 तलाः किञ्चिद्वातघ्नाः ॥ १२८ १२९ ॥—

इति श्रीवोपदेर्याये सिद्धमन्त्रप्रकाशे कफपित्तघ्नवर्गाः ॥

दोषघ्नं काश्मरीवन्दाशिरीपार्ग्वधवंजुलाः ॥

तून्यशोको सप्तपर्णपलाशाश्मघ्नपाटलाः ॥ १३० ॥

किणीहीः सारिवां पात्रं मूर्वा सोमा प्रसारिणी ।
 सुव्यद्रिकर्णा वासन्ती जीवन्ती शङ्खिनी विपा १३१
 गुड्व्यम्लानोऽतिमुक्ता मुञ्जस्तामलकी बला ।
 सहदेवाम्बुकृष्णेभवलाकासन्नकङ्कताः ।
 कामाता वाकुची ब्राह्मी चिल्ली जीवन्तवास्तुके १३३
 सतीनमर्मरीसुपाशाकं राजक्षवः शठी ॥
 सुनिपर्णोकुरो वर्याः शुष्कं बालं च मूलकम् ॥१३४ ॥
 स्पृकास्थौणेयतगरदमनोशिरकुङ्कुमम् ॥
 जातीमांसीशङ्खपुष्पीतरुणीकुन्दधान्यकम् ॥ १३५ ॥
 शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी गोक्षुरो वृषसारकः ॥
 फलं धान्यभयाक्षीरीशताक्षकविकङ्कतात् ॥ १३६ ॥
 पटोलीनिम्बकुटजकेतकीसरहेंगुदात् ॥
 पकं कपित्थकूष्माण्डप्राचीनामलनीपतः ॥ १३७ ॥
 स्वन्नपूगं स्वादुतिक्तं पीलु स्वादु च दाडिमम् ॥
 बोलो राला सिलसिंधुसूतस्वर्णाभ्रमाक्षिकाः ॥१३८॥
 रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः ॥
 दीर्घशूको रोध्रशूकस्तूर्णकः शङ्खमौक्तिकौ ॥१३९ ॥
 लाङ्गलः कर्दमो लोहवालो महिपमस्तकः ॥
 पुंङ्गःपाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ ॥ १४० ॥
 सारामुखः शीतभीरुस्तपनीयः सुगन्धिकः ॥
 पुष्पाण्डको दीर्घनालो महादूपकदृपकौ ॥१४१॥

पत्तङ्कः काञ्चनको हायनाद्यास्तु शाल्यः ॥ १४३ ॥
 गौरो महान्कुरुवृकः प्रमोदोऽशनपुष्पकः ॥ १४४ ॥
 मुकुन्दः कालकः पीतः कदारश्रृणकाङ्कः ॥ १४५ ॥
 इत्याद्याः षष्ठिका, त्रीहिमहाकृष्णो जितुन्मुखः ॥ १४६ ॥
 सारामुखस्त्वस्तिको, लावाक्षश्रीनरशुकैके ॥ १४७ ॥
 पारावतः कुकुटाण्डोज्जालशारददुरा ॥ १४८ ॥
 कुरुविन्द्रो तन्दिमुखोद्दालो, वरकरान्धनौ ॥ १४९ ॥
 वार्यान्तरिक्षं यद्वाङ्गं सासुद्रमपि, चाश्विने ॥ १५० ॥
 भौमं देशे सिते कृष्णे नीले साधारणे शुचौ ॥ १५१ ॥
 पृथौ चेन्द्रर्कपवनैः स्पृष्टं यदरसं तु यत ॥ १५२ ॥
 यदूर्ध्वं शारदं यच्च पारियात्रनदीभवम् ॥ १५३ ॥
 यत्स्वादु कौपं यत्पादशेषं यच्छृतशीतलम् ॥ १५४ ॥
 यत्तप्तमृजतुस्वर्णरूप्यारमा कर्ममतापत्तम् ॥ १५५ ॥
 धारोष्णदुग्धं दधि तु ध्रात्रीयुक्पाकिमं मधु ॥ १५६ ॥
 अजाक्षीरादि जीर्णाज्यं घृतमण्डः कृतोरसः ॥ १५७ ॥
 शर्कराणि शक्ताणामत्रैव गन्धकानि च ॥ १५८ ॥
 ॥ १५९ ॥
 ॥ १६० ॥
 ॥ १६१ ॥

काञ्चनको हायनाद्यास्तु शाल्यः ॥ १४३ ॥
 गौरो महान्कुरुवृकः प्रमोदोऽशनपुष्पकः ॥ १४४ ॥
 मुकुन्दः कालकः पीतः कदारश्रृणकाङ्कः ॥ १४५ ॥
 इत्याद्याः षष्ठिका, त्रीहिमहाकृष्णो जितुन्मुखः ॥ १४६ ॥
 सारामुखस्त्वस्तिको, लावाक्षश्रीनरशुकैके ॥ १४७ ॥
 पारावतः कुकुटाण्डोज्जालशारददुरा ॥ १४८ ॥
 कुरुविन्द्रो तन्दिमुखोद्दालो, वरकरान्धनौ ॥ १४९ ॥
 वार्यान्तरिक्षं यद्वाङ्गं सासुद्रमपि, चाश्विने ॥ १५० ॥
 भौमं देशे सिते कृष्णे नीले साधारणे शुचौ ॥ १५१ ॥
 पृथौ चेन्द्रर्कपवनैः स्पृष्टं यदरसं तु यत ॥ १५२ ॥
 यदूर्ध्वं शारदं यच्च पारियात्रनदीभवम् ॥ १५३ ॥
 यत्स्वादु कौपं यत्पादशेषं यच्छृतशीतलम् ॥ १५४ ॥
 यत्तप्तमृजतुस्वर्णरूप्यारमा कर्ममतापत्तम् ॥ १५५ ॥
 धारोष्णदुग्धं दधि तु ध्रात्रीयुक्पाकिमं मधु ॥ १५६ ॥
 अजाक्षीरादि जीर्णाज्यं घृतमण्डः कृतोरसः ॥ १५७ ॥
 शर्कराणि शक्ताणामत्रैव गन्धकानि च ॥ १५८ ॥
 ॥ १५९ ॥
 ॥ १६० ॥
 ॥ १६१ ॥

सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः । सप्तमः ।
 पापासभेदः । पाटला वसन्तद्वती । त्रिकुण्डी शिरोकंठपत्राङ्गिरा
 गोमर्षी । पाठा वृक्षतिका । मूर्त्ता मधुरसा । सोमासेधनर्त्तः । पस-
 रिणी सुमस्यः । तुम्बी अवावृः । अद्रिकर्णा सर्पिका । सञ्जी
 मसन्ती । जीहन्ती जीवनी । शङ्खिनी श्वतिका । विषा अतिविषः ।
 गुडुनी । छिन्नरुहा । अम्लानो अम्लानक । अतिमुक्ता
 माधवी । मुञ्जः शरः । तामलकी भूम्यामलकी । बला
 वाङ्मालकः । सद्देवा दण्डोत्पला । अम्बुकृष्णा जलपिप्पली ।
 इम्बुला नागवला । कासमः कार्मुदः । कुङ्कतागतिवला ।
 कामाता काकमावी । वाकुची सोमवल्ली । माह्वी ब्रह्माण्डु
 की । चिञ्चि मसिद्धा । जीवन्तो नक्तमालः । वास्तुकं वास्तुकम्
 सतीनादीनां त्रयाणां शाकम् । तत्र सतीना महात् फलेयभेदः ।
 विष्णुकान्तेत्येके ममरी प्रसिद्धा । स्या बृहत्पत्रो कासमदभेदोय
 केदारो पर्यते, शिशुस इत्येके । राजश्वो राजसर्वपत्रं दुग्धिके-
 त्येके । शठी कर्चूरः । सुनिपण्णश्चतुर्दलः । शाको जलाम्बिते
 देशे चतुःपत्री तु कीर्त्यते इत्युक्तं । अङ्गुरो वमोशतावर्षसुरा
 गुणः । च मूलकं गुणं मूलं बालं मूलकम् । अष्टका इष्यते ।
 श्याणेषु शीणोपकम् । तगरं बकम् । दमनः पाण्डुराङ्गु । उशीरं मीर-
 णकम् । कुडुमं त्राहिकं । जाली मालती । मांसी जटिला । श-
 ह्युष्णी कम्बुमालिनी । तानी रामतरणी । कुन्दो माध्यः । धा-
 न्यकं कुस्तुम्बरी । शालिपर्णी स्थिरा । पृष्टिपर्णी पृथक्पर्णी । गोसु-
 रः श्वेदपत्रो । वृषसारकः कौण्डिन्योकाः । धाईवादीनामिह्वदान्तो-
 नां फलेषां तत्र धात्री आमलकी । अमपी हरीतकी । सारी रा-
 जादनः । शतासकं धारणां सदावस्थामिति ख्यातम् । विकङ्कतः
 धूर्तवर्गो पटोली राजीफलः । निम्बः पिचुमदः । कुटजो वैत्सकीके-
 तकी । तुण्डशर्करा । सरहा । शर्मजम्बू । शङ्खुदस्तापस्युत्तः । कपित्थी-
 हीमा नीपान्तानां एकं फलम् । तत्र कपित्थे दक्षिणः । मूष्ण-
 ष्टोष्णफलम् । माधीमामलकी प्राप्तीमामलकम् । नीपोनीनक-

दम्बः। स्विद्रूपं। स्वप्नक्रमुकफलम्। स्वादुतिक्तं पीलु मधुगतिकरसं
 पीलुफलम्। स्वादु दाडिमं मधुरदाडिमफलम्। बोलो गन्धरसः।
 राला सर्जरसः। सिरुकः बुरुष्कः। सिन्धु सैन्यवम्। सूतः पारदः।
 स्वर्ण सुवर्णम्। अभ्रं अभ्रकम्। माक्षिकस्ताप्यधामु। रक्तशाल्यादयो
 ह्ययनाद्यन्ताःशालयः “शीतोष्णवर्षजा.शालिपट्टिकर्षीहयोऽथवा।
 अकण्ठितश्वेतगर्भा फलकण्ठितपाण्डुराः” इतिशाल्यादिनां भेदः।
 तत्ररक्तशालिः लोहितशूकः। महाशालिः महातण्डुलः। कलमो
 ऽन्तर्वेद्या कलम्बिरिति व्याख्यातः। शकुनाहृतः “द्वीपान्तरः-
 त्समानीतो गरुडेन महात्मना। शकुनाह शालिः स्याद्रुडापर-
 नामकः” इत्युक्तः; उत्तरकुरोः हंसैरानीतः सावत्त्यां चक्र इति,
 मगधे माशकख्यात इत्येके। दीर्घशूक. आयतशूकः। लोभ्रशू-
 को लोभ्रपुष्पाकारशूकः। तूर्णः शीघ्रपाकी आश्वयुज इति का-
 श्मीरे। शङ्खयौक्तिकः शङ्खाकारशुको मुक्ताकारतण्डुलः; द्विवेत्तौ
 इत्येके। लाङ्गलः सीकृष्णभूमिजः। कर्दमः पङ्किलभूमिजः।
 लोहवालः काठेणतण्डुलः। महिषमस्तकः कौलिकलेलासीति
 मध्यदेशे। पुण्ड्रः पौण्डरीकाभः। पाण्डुः पाण्डुरूपः पाण्डुशूकश्च।
 पुण्डरीकः श्वेतोत्पलाभः। प्रमोदः प्रहादकः। गौरो हरिद्राभः।
 सारिवः सारिवासदृशः। सारामुल्लः कृष्णमुक्ताकारतण्डुलः।
 शीतमीरुः यो बहुशीतेन निष्पाद्यते। तपनीयो अल्पशीतेन
 निष्पाद्यते। सुगन्धिको गन्धशालिः। पुष्पाण्डः पुष्पवत्सुराभिः
 सुकुमारतण्डुलः। दीर्घनालः आयतनालः। महादूपको महागद-
 कारी। दूपको मदकारी। पचङ्गकः कुंकुमकः। काभनः सुवर्णशालिः।
 ह्ययनः शङ्कुनाकः, घोटकपुच्छ इति जेज्जटः। आदिशब्दादन्येष्वे-
 वविधाः। गौराघाः काङ्गुकान्ताः पाटिकाः। तत्राप्यो गौरः मह-
 त्प्रमोदः, पीताशूर्णकाङ्गुकगौरकाङ्गुकाः, शेषाः कृष्णाः। तत्र-
 गौरे गौराष्टिक। महान्मरापाष्टिकः। कुरुवकः कुरुवककुमुमा-

कारशूकः । प्रमोदः प्रहादकः । अशनपुष्पकोऽशनपुष्पाकारशूकः ।
 मुकुन्दो मुकुन्दप्रियः । कालकः कालवर्णः । पीतः किञ्चित्कृष्णोति-
 मोरः । केदारः प्रचुरोदकेन जातः । चूर्णः सूक्ष्मतण्डुलः । कां-
 गुकः कंगुसदृशः । इत्वाद्या अन्येष्वेवंविधाः । महादयो गन्धनान्ता
 ग्रीहयः । तत्र महान्महातण्डुलः । रुष्णः कृष्णतूषतण्डुलः । जतून्मु-
 खो छाक्षाभमुखः । सारामुखः सारिकाचञ्चाभतण्डुलः । त्वरितः
 शीघ्रपाकी । लाघ क्षो लाघनेत्राभतण्डुलः । चीनः चीनफल-
 बीजाभतण्डुल । सूकरः सूकरवर्णपुष्पतण्डुलः । कुक्कुटाण्डः
 कुक्कुटाण्डाभतण्डुलः । उज्जालो य ऊर्ध्वं जाछैरिव शकैधीयते ।
 शारदो यः शरदि पच्यते । दर्दुरो दर्दुरवदृष्टिजीवी । कुरुवि-
 न्दो यः प्रायः कुरुषु लभ्यते । नन्दीमुख आटिचञ्चाभतण्डुलः ।
 वरको वराटिकाकारतण्डुलः । उदालो वनकोद्रवाकारतण्डुलः ।
 गन्धनः सुगन्धिः । धार्यन्तगिहं यद्वाङ्गं यदान्तरिहं गाङ्गं धारि
 ननु भौमं ननु सामुद्रम् । सामुद्रमपि चाग्निनि आश्वयुजि गृहीतं
 सामुद्रमपि । तत्रान्तरिक्षलक्षणम्, “पुनर्वस्वादिनरके धारि मु-
 च्छति यद्रविः । क्षाममाप्तं गृहीतं तदान्तरिक्षमुदाहृतं” इति । गाङ्ग-
 सामुद्रलक्षणं “येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजते स्थितं ॥ आक्लि-
 ष्णमायेवर्णं च तत्तोषं गाङ्गमन्यया ॥ सामुद्रं तत्र पातत्रयं मासादा-
 भयुजादृते”-इति । भौमं देत्रे सित इत्यादि । सितादिदेशस्य
 इन्द्रादिस्पृष्टं यत्रौषमपि । सिते श्वेतमृत्तिके भूभागे । कृष्णे
 कृष्णमृत्तिके । नीले नीलमृत्तिके । साधारणे जाङ्गलानूपसाधारणे ।
 उक्तं च, “देशोत्पशारीङ्गुनगो गाङ्गलः स्वस्परोगदः । अनूपे
 विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः-” इति । शुची निर्भले ।
 पृथो विस्तीर्णे । इन्द्रकूपवनेः स्पृष्टं चंद्रसूर्यनायुभिर्षयाकालं स-
 म्बद्धम् । मदरसं यदभ्यकरत्तम् । यदूर्ध्वं यत् पर्वतोपरि स्थितम् ।
 बन्धारदं शरदुत्सवंन्वाद्दुत्पन्नातिशयं, यत्पारिपात्रनदीमर्षं । य-

तस्यादुकोपं पापुससं... श्यत्पादशोभं. कथनेनावच्छेदित-
 चतुर्थांशं... शृतशीतलं + कवितशीतलम्. :।. सचसं मुदाविज्ञो-
 ष्णीकृतः; ३३३ मृत्तिका, जतु लाक्षा, स्वर्णं, सुवर्णं, रूप्यं
 रजतं... अकारिमानः सूर्याश्मानः ५ धारोष्णदुरधं
 धारोष्णाधीरम्. ६ अग्निः तु धात्रीयुगामलकद्रुकंदाधि । पाकिपं मधु-
 पक्षं मधु पाकथागिसंयोगात्, त्त्रिकालावस्थानादित्येके । अजा-
 भीरादि, दुग्धादि घृतान्त्रमः। श्रीगोत्रं पुराणमृतं; तल्लक्षणं,
 "७ अग्रगण्यं पुराणं... स्यादसुवर्णस्यितं घृतम् । लक्ष्मणसनिभं
 श्रीं, मधुप्राणामवः परं" इति । घृतमण्डः सर्पिष ऊर्ध्वभागः ।

शल्यामिषं शूलमो-
 तेलं यथावतिक्तकं
 यवक्षेत्रजा, तिका, समापत्रा, तस्यास्तैलम् । स्नेहादिभिर्मलितैः
 संस्कृतो मन्यः, सुक्तव । तत्र स्नेहो घृतादिः, मधुं पासिकं,
 द्राक्षा गोमती, इक्षरंम इक्षनिर्वासः, अम्लः साराटिः... सिता

१३०-१३५॥- ३॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥
 अदोपं दधि ससौद्रं हिमाम्भोरांगखण्डवः ॥१५१॥
 १ दधि ससौद्रं मधुमिश्रं दीर्घं । हिमाम्भो हिमोदकं । हिमं यद-
 न्तर्गितात्पत्रादीं स्फटिकोपलमि पतति । रांगखण्डवस्सुशुतोक्तः
 "स तु दोदिकमृहीकोवुक्तः । स्याद्रीगसाटवः ॥ इति 'शुभ्रम्' ब्रह्म
 दोषप्रयोदासिजम् ॥ १३५१॥ १३५३ १३५४ १३५५ १३५६ १३५७
 इति श्रीशिवदेवीय-सिद्धयन्त्रप्रकरणे शोषणसर्गः ॥ ३॥ १॥ १॥

वातलं तिलजं शाकं मोचकं काष्ठपाटला ॥

कुलमाषो मन्दजं तक्रं रूतं दध्यरसं पलम् ॥ १५२ ॥

तिलजं शाकं तिलपुष्पशाकम् । मोचं कदलीफलम् ।
काष्ठपाटला पुष्पहीना पाटला । कुलमाषो

अर्घास्विन्नयवादिधान्यं, यथापिष्टमृष्णोदकसिक्तमीपतस्त्रिभ्रं
गृदितं मृगहादिप्रकारमित्येकं । मन्दजं तक्रं मन्द-
दीधंजातं तक्रम् । रूतं दधि उद्धृतत्वेह दधि । अरसं पलमुद्धृत-
रसं मांसम् । एतत् सप्तकं वातलं वातकरम् ॥ १५२ ॥

रुण्यकफलं त्वल्पकफपित्तं च घातलम् ॥

रुण्यकफलं कार्श्यकफलाघातकरं किञ्चित्पित्तश्लेष्मकरं च।
पित्तलं तु फलं शम्या मांसं तैलविपाचितम् ॥ १५३ ॥

ग्रीहिश्च महदाद्यन्यः

फलं शम्याः शमीफलं, मांसं तैलविपाचितं तैलसिद्धं मांसम् ।
ग्रीहिश्च महदाद्यन्यः महदादिगन्धनान्तेभ्यो ग्रीहिभ्योऽन्यो
ग्रीहिः । एतद्व्रजं पित्तकरम् ॥ १५३ ॥

चौण्ड्यम्भः पित्तलाकफम् ॥

। चुण्डी स्वयशीर्णशिलाश्वघ्नं, तद्रघमुदकं, पित्तकरं श्लेष्मोदासीनं च।
श्लेष्मलं शाल्मलीवेष्टवन्धूकार्द्रकणोपणम् ॥ १५४ ॥

कुलेवरः क्षौद्रशीर्षः पेयाः संयावपायसाः ॥

शाल्मलीवेष्टो मोचरसः । शङ्खकोषस्थुजीवकात्रे आर्द्रिकणोपण-
म् । आर्द्रपिप्पली, आर्द्रमरिचम् । कुलेवरः । उत्राकभेदः । सुन्दरुदका-
ः । क्षौद्रशीर्षोऽमधुमात्रको मस्यरसः । तल्लक्षणं, । घृतेन
। घृदितं शोषैससिक्तं मृदुमर्दयेत् । अत्रुत्तुत्त्वत्वात्तन्निन्दयतां आर्द्रक-
। रसिः । कुलेवराः पुपुलिः । शङ्खकोषस्थुजीवकात्रे आर्द्रिकणोपणम् । सार्पिपि

फलं तस्य नाडी, गवेषुका कपिला तिन्दिशादि चतुष्टयफलं;
तत्र तिन्दिशं छाटकं, चीनाकं दीर्घमण्डपवल्लीफलं, पुत्रजीवः
प्रसिद्धः, कुकुण्डजं एतत्सर्वं वातश्लेष्मकरम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥
तद्वसित्तकरी किञ्चित् यातुकी ससुवर्चला ॥ १५९ ॥

यातुकी केशपर्णा । सुवर्चलादित्यभक्ता । एषा द्वयी वातश्ले-
करी किञ्चित् पित्तला च ॥ १५९ ॥

कफपित्तकरं त्वाम्रं वद्धास्थि नलिनीजलम् ॥

कालाम्लासुतशाण्डाकी शकुली रागखाडवौ ॥ १६० ॥

प्रदिग्धमांसं पिष्टोत्था भक्ष्या यवकहायनौ ॥

नैपधा पांशुवाप्याद्यः शालि-

आम्रं वद्धास्थि मध्यावस्थं चूतफलम् । नलिनीजलं पुष्करि-
णीतोयम् । कालाम्लासुतशाण्डाकी कालाम्ला चिरकालावस्था-
नेनाम्लीभूता, आसुता शाण्डाकी । “ रिवन्नं क्षुण्णं मूलकादि
सुगन्धिकटुकान्वितप्रवटकीकृत्य कुर्वन्ति शाण्डाकीं सुहृत्वासिनः ”
इत्युक्ता । आदिशब्देन मूत्रादिग्रहणं, उक्तं ह्यन्यत्र “शाण्डाकी
कन्दमूलादिमुद्गादिघटकैः कृता” इति । शाकसिक्क्यमण्डासुतिः
शाण्डाकीत्येके । “ मूलकन्दकसन्धानं शाण्डाकी स्याद्बहुद्रवा ”
इति तद्विशेषः । शकुली नलेनोक्ता “शाङ्कूबीजसंयुक्तैः शालिकोद्रव-
तण्डुलैः सुपिष्टैस्तिष्ठसंयुक्तैस्तेजभृष्टैस्तु शकुली”-इति । रागखा-
डवौ व्यंजनविशेषौ, तयोर्लक्षणं “ सितामध्यादिमधुरा रागा-
स्तत्राच्छकान्तयः । ते साम्लाः स्वाद्या रेद्याः पेयाश्चांशुकगा-
लिता -” इति । आदिशब्दादन्येषां कपित्थादिनां ग्रहणम् । मधुरा
मधुरमायाः । उक्तं ह्यन्यत्र “स्वाद्वल्लवणो राग ईषस्वादुरसेः
फसैः । कपित्थादियुतो गन्धवर्णवैशद्यसंयुतः”-इति । रेद्याः
पेयाः वेति रागाणां द्वैविध्यं; उक्तं हि, “ कपित्थमध्यमूत्रीवागुः

स्रग्हावमहितो मधुशीर्षकः—“इति। पेया ससिन्धवः शालितण्डुल
निकाय । संयावः” समितामचुदुग्धेन मदीपित्वा सुग्धाभेनम् ।
पचेत् धृतोत्तरे खंडे क्षिपेद्भाण्डे नचेततः॥ संयावोऽसौ युतशर्णेष्-
पलामरिचार्द्रकैः” इत्युक्तः । पायसः श्रेयी । एतत्सर्व
कफकरम् ॥ १५४ ॥

कूर्चिकादिकृता भक्ष्याः श्लेष्मलानातिपत्तलाः १५५

कूर्चिकादिभिः क्षीरविकारैः कृता भक्ष्याः कफकराः किञ्चित्
पित्तकराश्च ॥ १५५ ॥

वातपित्तकरं बालमात्रं भक्ष्या विरूढजाः ॥

बालमात्रं कोमलं चूतफलम् । भक्ष्या विरूढजाः विरूढैर-
हुरितधान्यैः कृता भक्ष्याः । एतत् द्वयं वातलं पित्तलं च ॥

तद्वत्त्वश्लेष्मलं चामं कपित्थं वंशजोड्कुरः ॥१५६॥

आमं कपित्थं कोमलं कपित्थफलम् । वंशजोड्कुर वेणो क
रीरः । एतद्द्वयं वातपित्तकरं श्लेष्मोदासीनं च ॥ १५६ ॥

प्रोक्ता यवसुरा किञ्चित् कफला वातपित्तला ॥

यवपिष्टकृता सुरा वातपित्तकरी किञ्चित्श्लेष्मकरी च ॥

वातश्लेष्मकरं शाकं यष्टिगुग्गुलुसूप्यजम् ॥ १५७ ॥

नालिकं शालिकल्याणी चंचुपर्णी कुबेरजम् ॥

यवशाकं च कूष्माण्डनाडीजं सगवेधुकम् ॥ १५८ ॥

फलं तिन्दिशचीनाकपुत्रजीवककुण्डजम् ॥

यष्ट्यादिगणेषुकान्तं शाकं; तत्र यष्टी यष्टीमधु, गुग्गुलुमं-
दिपासः, मूष्या मुद्गादयः, नालिक नालिकाकारं, शालि-
कल्याणी शालिविका, चंचुपर्णी चक्षुसदृशपत्रा । कुबेरो मन्दि-
वृक्षः । यवशाकं यवमप्यधिष्ठीसदृशमहामत्रम् । कूष्माण्डं कुम्भ-

फाणितं विल्वलकुचे पक्के काणकपोतकः ॥ १६४ ॥

भेदासी चिलिचीमश्च वृद्धशुष्ककृशामिपम् ॥

पिण्याकः पाटलात्रीहिर्मदोमज्जवसाः पुनः ॥ १६५ ॥

कुम्भीरहस्तिमहिपवस्टाकाकमद्गुजाः ॥

पिण्याकाम्लाशिनीवालवत्सावत्सापयो जलम् १६६

शृतशीतोपितं नष्टं पल्वलोपाब्धिवप्रगम् ॥

वकसः कोहली मद्यं शिष्टनष्टनवोत्थितम् ॥ १६७ ॥

सार्षपं शाकं सर्षपपत्रादिशाकं, ज्योतिष्मत्याः कङ्कुणिकायाः शाकं, कुठिअरः कुञ्जरः, छत्राकं कर्षरक, भुंभुः भुंभूक । लोणीका घोलिका । वृद्धार्द्रां च मूलकं वृद्धं जठं, आर्द्रं सरस, आममनाग्निपक्वं मनु चालं, तस्य दोषलत्वादिती । तिलपिण्याकविकृतिः । तिलविकृतिर्नोदकादिः, पिण्याकस्तिलपीडितयंत्रकिष्टः, तस्य विकृतिर्वटकादिः, शुष्कशाकं शुष्कवार्ताकादिः । विरूढकमद्गुरितधान्य, विगसरोद्दमसम्भ्रूदं जातमात्रमित्येके । शाण्डाकीवटकानि यैर्वटकैः शाण्डाकी निष्पाद्यते । आम मधु अपकं मधु । मन्दाविकं दधि मद्दमसम्भ्रूजात दधि, आविकं मेपीक्षीरजं दधि, द्वन्द्वैकपद्मावादेकरचनम् । फाणितं समल इष्टुविकारः । विल्वलकुचे पक्के विष्व मालूरं, लकुचं लकुचफलम् । काणकपोतो ह्रस्वारणः कपोतभेदः । भेदासी पत्रवासी लघुः शुक्रभेदः पत्रगुहाख्यः । चिलिचीमो मत्स्यभेदः । तस्य लक्षणम्,— 'शकली रक्तनयनो रक्तराजिश्च सरतः । मायश्चरति यो भूमौ स तु मत्स्यश्चिलिचिमः' इति । वृद्धशुष्ककृशामिपं वृद्धं जराभ्यासपूणादिजं, स्रग्दुर्गमनार्द्रं, कृशं क्षीणवातुमृगादिजम् । पिण्याको व्याख्यातः । पाटला पाटलापुष्पाभो धीदि । कुम्भीरादिजाता

दृक्षाद्भदादिभैः । शकंरातितलचूर्णैश्च सुपिष्टैः सुप्रयोजितैः घान्य-
 सौवर्चलाजाजीराजिकामरिचान्वितः । त्रिजातककृतामैदो छे-
 दकः परिकीर्तितः" इति । तथा "सिताखकसिन्धुतैः सवृत्साम्लै-
 पुरुषकैः । जम्बूफलरसैर्षुक्तो रोगो राजिकयांन्वितः" इति ।
 प्रेयरागोयम् । रागा एव, सारलाः, खाडवाः । ते च मधुरा-
 म्लभायाः । उक्तं हि, "स्पष्टाम्भमधुरोऽस्पष्टकपायलवणोपणः ।
 अतिक्तः खाडवः कोलकापेत्येकाग्रोद्दितः" इति । तेषु लिङ्गप्रेम-

श्रुतोकं, "सिक्तं बहुघृते भृष्टं भुङ्क्तेष्णांनुनां मृदुना जीरकाद्यैश्चैत-
 मासं परिशुष्कं तदुच्यते । तदेव गोरसादानं भ्रदिग्धमिति वि-
 धुतम्" इति । पिष्टोत्था मक्ष्याः शालिपिष्टकृता भक्ष्याः ।
 यथाकादयः शालयः । तत्र यथको यथाकारतण्डुलः । शयन-
 श्रिरपाकी । नैवयो निषयदेशज । पाशुवाप्यो यो घृलौ वाप्यते ।
 आदिशब्दादन्येष्वेवंविधाः । एतत्सर्वं श्रेष्णपित्तकरम् ॥१६०॥

स्तद्वत्कुसुभजम् ॥१६१॥

कुसुभजं तैलं कफापित्तलं वातोदासनि च ॥ १६१ ॥

तैलं न वातलं चोर्विच्छत्राकं चाप्यवातलम् ॥
 चर्षाट्प्राकं भूमिजं छत्राकं, भूमिजमिति करीषादिष्पुदा-
 सार्थं । कफापित्तलं किंचिद्वातकरं च
 दोषलं शार्पणं शाकं ज्योतिष्मत्याः कुटिञ्जरः ॥१६२॥
 छत्राकं ह्यंशु लोणीका वृद्धार्द्रमं च मूलकम् ॥
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कं शाकं विरूढकम् ॥१६३॥
 शांठाकीवटकान्यामं मधु मन्दाविकं दधि ॥

फाणितं विल्वलकुचे पक्के काणकपोतकः ॥ १६४ ॥

भेदासी चिलिचीमश्व वृद्धशुष्ककृशामिपम् ॥

पिण्याकः पाटलाव्रीहिर्मदोमज्वसाः पुनः ॥ १६५ ॥

कुम्भीरहस्तिमहिपवस्यकाकमद्गुजाः ॥

पिण्याकाम्लाशिनोत्रालवत्सावत्सापयो जलम् १६६

शृतशीतोपितं नष्टं पल्वलोपाब्धिवप्रगम् ॥

वक्सः कोहली मद्यं शिष्टनष्टनवोत्थितम् ॥ १६७ ॥

सार्पपंशाकं सर्पपत्रादिशाकं, ज्योतिष्मत्याः कङ्कुणिकायाः शाकं, फुडिजरः कुञ्जरः, छात्राकं कर्बुरकं, भुंभु. भुंभूक । लोणीका घोलिका । वृद्धाद्रां च मूलकं वृद्धं जराठ, आर्द्रं सरसं, आममनाग्निपर्कं मनु घालं, तस्य दोषलत्वादिति । तिलपिण्याकविकृति. तिलविकृतिर्गोदकादिः, पिण्याकस्तिलपीडितयंत्रकिष्टः, तस्य विकृतिर्वटकादिः, शुष्कशाकं शुष्कघातार्ताकादिः । विरूढकमद्गुरितधान्य, विगसरोद्दमसम्भ्रुतं जातपात्रमित्येके । शाण्डाकीवटकानि वैश्वटकैः शाण्डाकी निष्पाद्यते । आम मधु अपकं मधु । मन्दाविकं दधि मद्दमसम्भ्रुजात दधि, आविकं मेपीक्षीरजं दधि, द्वन्द्वैक-पत्रापादेकवचनम् । फाणितं समल इशुविकारः । विल्वलकुचे पक्के विष्व मालूर, लकुचं लकुचफल्गम् । काणकपोतो द्रस्वारुणः कपोतभेदः । भेदासी पत्रवासी लग्नुः शुक्रभेदः पत्रः पुत्राश्वः । चिलिचीमो मत्स्यभेदः । तस्य लक्षणम्, 'शकली रक्तनयनो रक्तराशिश्च सर्वतः । मापथरति यो भूमौ स तु मत्स्यचिलिचीमः' इति । वृद्धशुष्ककृशामिपं वृद्धं जरा-ठ्याप्तमृगादिजं, सशुष्कमनार्द्रं, कृशं क्षीणवानुमृगादिजम् । पिण्याको व्याख्यातः । पाटला पाटलापुत्राभो व्रीहिः । कुम्भीरादिजाता

मैदोमञ्जवसा. । तत्र कुम्भीर पादि जलेशयभेदः, हस्ती गजः, महिषो अश्वारि., वरुणो विष्णिरभेद. काको वायसः, मधु जलकाकः । पिण्याकाम्लाशिन्यादीनां पय क्षीरं; तत्र पिण्याकाशिनी तैलकिष्टभक्ष्या, अम्लाशिनी भाण्डलेपादिसन्धानभक्ष्या, बालवत्सा पयोमात्रवृत्तिवत्सा, अवत्सा वत्सेन विना दुह्यमाना, अथवा विशुध्या त्रियमाणवत्सा । शृतशीतोपितादि वमगान्तं जल, तत्र शृतशीतोपित कथित सद्रात्रिमुपितं, नष्ट विकृतगन्धवर्णरसस्पर्श, पल्वलगमल्पसर स्थं, उपगं क्षारभूमिस्थं, अविधगं समुद्रगं, वमगं केदारस्थम् । वक्रसः शुष्कार्द्रौ मद्यावयव, उक्तं च, “ किण्ववक्रसमेदकजगलाः कादं वरीप्रसन्ने च । शुष्कसमार्द्रा सार्द्रा समुद्रयाः क्रमोर्ध्वगा मये ” इति । समोत्र पूर्वोत्तरावस्थासाधारणः । कौहली यवसक्तुसुरा, भक्तसुरेत्येके । शिष्टनष्टनवोत्थित मद्यं शिष्टं अवशिष्ट किंचिच्छेष, नष्ट किंचिद्विकृतरसादि, नव अनतीतवत्सर, जातमात्रमित्येके, उपितं सन्धानपानादुद्धृत्य पात्रान्तरस्थापित । एतत्सर्वं दोषत्रयजनकम् ॥ १६७ ॥

इति श्रीवोपदेवीये सिद्धमन्त्रप्रकाशे दोषत्ववर्गः ।

न सिद्धः सिद्धमन्त्रेण यस्य द्रव्यस्य निर्णयः ॥

तस्य नान्यत्र कुत्रापित्यत्र चित्रमधीमताम् ॥ १६८ ॥

एव निर्णोतानि शेषभेषजशक्तितत्त्वेऽप्यत्र ग्रथे सक्षिप्तत्वात्, असंपूर्णत्वशंका माभूदिति साविष्कारमाह-नेत्यादि । अस्मिन् ग्रंथे यस्य द्रव्यस्य निर्णयः शक्तिनिर्धारो न सिद्धो न सम्पन्नः जातस्तस्य द्रव्यस्यान्यास्मिन् ग्रंथे कचिदपि न सेत्स्यति । यद्यप्यान्त्यात् द्रव्याणि कार्त्स्न्येन षक्तुं अशक्यानि तथापि यावान्ते प्राचीनेषु ग्रंथेषु लब्धानि तावान्ति निर्णोतानीत्यर्थः । अत्र विषये अधीमतां बुद्धिविहीनानां चित्रं कथमीदृशेनाति-संक्षिप्तेन सादृश्विस्तीर्णचरकादिशास्त्रोक्तसमग्रद्रव्यनिर्णय इत्य-

नुपपात्तिगर्भो विस्मय, ननु बुद्धिमतां, जानन्ति ह्यमी यदास्ति
 ज्ञापि विदुषि कोप्यतिशय इति उक्तं च रुद्रभङ्गेन, "सानंदं ममदा-
 कटाक्षविशिखैर्येषां न मित्र मनो यैः संसारसमुद्रपातविधुरे-
 प्यन्येषु पातायितम् ॥ यैर्निर्वारस्त्रस्वतिविलसित द्वित्रैः पदैः
 सद्गत तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मतय कस्यापि पुण्यात्मनः"
 इति ॥ १६८ ॥

लेभे जन्म महादेवादायुर्वेदं च भास्करात् ॥

सन्मानं सिंहराजाच्च केशवः कारकोऽस्य सः ॥ १६९ ॥

अथ ग्रथकृत श्रोतृणामादरार्थमात्मानं व्यापयति—लेभे
 इत्यादि। अस्य सिद्धमन्त्रस्य केशवनामा भिषक्कारकः कर्ता। यो
 महादेवाज्जन्म लेभे लब्धवान्, महादेवसदृशवाक्यत्वाच्च महादे-
 वो वेदपदाभिधानमहाराष्ट्रनिवासी विप्र इति शेषः, अथवानेक-
 जन्माराधनसंतुष्टान्महोदेवादीदृक् परोपकारकं जन्म लेभे। यश्च
 भास्करात् आयुर्वेदं लेभे, भास्करशब्दवाच्यत्वात् भास्करशब्द-
 त्वाच्च भास्करो वेदपुराख्यश्रीमद्राजधानीनिवासी विप्र इति शे-
 प, अथवानेकजन्माराधनसंतुष्टाद्भास्करदेवादीदृश परोपकार-
 क्षममायुर्वेदं लेभे। यः सिंहराजात्सन्मानं सम्यक् पूजा लेभे ल-
 ब्धवान्, सिंहराजशब्दवाच्यत्वाच्च सिंहराजां राजा य सिंहस्त-
 त्सदृशत्वाच्च शत्रूणामिह सिंहराजो ददकमहाराजाधिपो राज-
 विशेष, अथवानेकजन्माराधनसंतुष्टात् सिंहराजात्तरसिंहमू-
 र्तिदेवात्सर्वतः सन्मानं लेभे ॥ १६९ ॥

धनेशाध्यापितो वेदपदौका पितृकर्तृकम् ॥

सिद्धमन्त्रं विवृतवान् वोपदेव सता मुदे ॥ १ ॥

इति श्रीवोपदेवविरचितं सिद्धमन्त्रप्रकाशं समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः

अथ नारायणभिपक्कृतो वातघ्नत्वादिनिर्णयः

सटीकः ॥

आयुर्वेदाभिज्ञैर्धर्मा द्रव्यस्य ये प्रोक्ताः ।

चलपित्तकफापहतावहतोदासीनतात्मानः ॥१॥

कैवल्यसंकराभ्यां तद्भेदा ये तु सप्तपञ्चाशत् ॥

सोदाहरणं लिङ्गं तेषां वक्ष्याम्यसंकीर्णम् ॥ २ ॥

श्रीश सुश्रुतचरकौ गुरु च नागेशमानस्य ।

नारायणो विवृणुते वातघ्नत्वादिनिर्णयं स्वकृतम् ॥ १ ॥

तत्र तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं सप्तयोजनमाभिधेयं प्रतिजानीते-
आयुर्वेदाभिज्ञैर्गिति । प्रथममायुःशब्दो मंगलार्थः (तेषां सोदाहरणं
लिङ्गं असंकीर्णं वक्ष्यामीत्यन्वयः; सोदाहरणं सट्टष्टान्तं, लिङ्गं
लक्षणं, असंकीर्णं परस्परं संकरादितं, कथयिष्यामि ।) तेषां केषां ये
तु तद्भेदाः सप्तपञ्चाशत् तेषां भेदास्तद्भेदा सर्वत्र अस्ति भवति
विद्यतेवेत्युक्तेरनुक्तमपि भवतीति क्रियापदं संबध्यते । तेषां केषां
ये द्रव्यस्य धर्मा आयुर्वेदाभिज्ञैः प्रोक्ताः; द्रव्यस्य रसादिगुणा-
श्रयस्य, आयुर्वेद आयुषः पालको वेदः चिकित्साशास्त्रमिति
यावत्, अभिज्ञा प्रवीणास्तैः । ते के धर्मा इत्याह-चलोते । चलो
यायु, अपहन्तात्यपहस्तस्य भायोऽपहता नाशकता, आयहती-
त्यापहन्तस्य भाय आवहता कारकता, उदासीनो न नाशको
न कारको नास्य भाय उदासीनता नाशकत्वकारकत्वाभावः,
एषां द्वेद । चलपित्तकफानां अपहता भावहतोदासीनता च आत्मा
स्वरूपं तेषां ते तादृशा । चलादिभिरपहतादीनां प्रायेकमन्वयो

न यथासंख्येन, वातघ्नपित्तघ्नत्वादिशक्तिरूपा इत्यर्थः। केन प्रकारेण सप्तपंचाशद्भेदा भवन्तीत्याह-कैवल्यसंकराम्यामिति । केवलस्य भावः कैवल्यं, वातघ्नमात्रत्वादि; संकरः वातघ्नत्वादीनां पित्तघ्नत्वादिभिर्योगस्ताभ्यां; एवं चात्र वातघ्नमात्रत्वादीनां सप्तपंचाशतो द्रव्यधर्माणां लक्षणमाभिधेयमसंकरेण तज्ज्ञानं च प्रयोजनमित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्येकं हनने भवन्ति पवनादीनां नवाऽथ त्रयः
संसर्गस्य पृथक् त्रिकस्य कथितश्चैकस्त्रयोदासने॥
स्यादेकोऽथ चतुर्मिताश्च करणे प्रत्येकमकैकशो
द्वौ द्वन्द्वस्य विधुस्त्रिकस्य करणे चेत्यं तु
तत्संग्रहः ॥ ३ ॥

मुखग्रहभेदान्संगृह्णाति-प्रत्येकमिति । तेषां सप्तपंचाशतो भेदानां संग्रहस्तत्संग्रह, तु पुनः, इत्थं अनेन प्रकारेण; पवनादीनां वातादीनां, एकमेकं प्रति इति धी-
प्सार्थेऽव्ययीभावः, एकैकस्य हनने शम्ने प्रत्येकं पृथग नव भेदा भवन्ति । प्रत्येकमित्युभयत्र संबन्धीयं, एवं च सप्तविंशतिर्भेदाः तथाहि-वातघ्नमात्रत्वं (१) वातघ्नपित्तघ्नत्वं (२) वातघ्नश्लेष्मलत्वं (३) वातघ्नपित्तश्लेष्मलत्वं (४) वातघ्नपित्तोदासीनत्वं (५) वातघ्नश्लेष्मोदासीनत्वं (६) वातघ्नपित्तश्लेष्मोदासीनत्वं (७) वातघ्नश्लेष्मोदासीनपित्तघ्नत्वं (८) वातघ्नपित्तोदासीनश्लेष्मलत्वमिति वातस्य हनने नव (९), पित्तघ्नमात्रत्वं (१०) पित्तघ्नवातघ्नत्वं (११) पित्तघ्नश्लेष्मलत्वं (१२) पित्तघ्नवातश्लेष्मलत्वं (१३) पित्तघ्नवातोदासीनत्वं (१४) पित्तघ्नश्लेष्मोदासीनत्वं (१५) पित्तघ्नवातश्लेष्मोदासीनत्वं (१६)

पित्तप्रवातलक्ष्मोदासीनत्वं (१७) पित्तप्रक्षेपलवातो-
 दासीनत्व (१८) इति पित्तस्य; कफप्रमात्रत्वं (१९) कफ-
 प्रवातलत्वं (२०) कफप्रपित्तलत्वं (२१) कफप्रवातपित्त-
 लत्वं (२२) कफप्रवातोदासीनत्वं (२३) कफप्रपित्तोदा-
 सीनत्व (२४) कफप्रवातपित्तोदासीनत्वं (२५) कफप्र-
 वातलपित्तोदासीनत्वं (२६) कफप्रपित्तलवातोदासीनत्वं (२७)
 इति च कफस्य; अथ पवनादीनां संसर्गस्य हनने
 पृथक् त्रय इति संबन्धः, अथशब्द एकैकव्यवच्छेदार्थः, एवं च
 वातपित्ते वातकफौ पित्तकफौ इति संसर्गस्य त्रैविध्यात्तस्य
 प्रत्येकं हनने पृथक् त्रय इति नव भेदाः, तथाहि-वातपित्तप्रत्व
 (२८) वातपित्तप्रक्षेपलत्व (२९) वातपित्तप्रक्षेप्लोदासीनत्वं (३०)
 वातक्षेपप्रत्वं (३१) वातक्षेपप्रपित्तलत्वं (३२) वातक्षे-
 पप्रपित्तोदासीनत्वं (३३) कफपित्तप्रत्वं (३४) कफपित्तप्रवात-
 लत्वं (३५) कफपित्तप्रवातोदासीनत्वं (३६); अथ पवनादीनां
 त्रिकस्य त्रयाणां समूहस्य हनने एकत्र कथित, यथा वातपित्तक्षे-
 पप्रत्वं (३७); त्रयोदासीने त्रयस्योदासीने नाशकृत्यकारक-
 त्वाभाव तत्रैकः स्याद्यथा-वातपित्तकफोदासीनत्वमिति (३८);
 अथ पवनादीनां एकैकशः एकैकस्य करणे कोपने प्रत्येकं पृथक्
 चतुर्मिताश्रतुस्संख्याः संभवन्ति, एते च द्वादश, तथाहि-वातल-
 मात्रत्वं (३९) वातलपित्तोदासीनत्वं (४०) वातलक्ष्मोदासी-
 नत्वं (४१) वातलपित्तक्षेप्लोदासीनत्वं (४२) पित्तलमात्रत्वं (४३)
 पित्तलवातोदासीनत्वं (४४) पित्तलक्ष्मोदासीनत्वं (४५) पित्तल-
 वातक्षेप्लोदासीनत्वं (४६) क्षेप्लमात्रत्वं (४७) क्षेप्लवातोदा-
 सीनत्व (४८) क्षेप्लपित्तोदासीनत्वं (४९) क्षेप्लवातपित्तोदा-
 सीनत्वं (५०), अथ पवनादीनां द्वन्द्वस्य करणे प्रत्येकं द्वौ द्वौ पूर्ववत्,
 द्वन्द्वस्य त्रैविध्यात्पद्भेदाः, तथाहि-वातपित्तलत्र (५१)

वातपित्तलक्षेष्मोदासीनत्व (५२) वातलक्षेष्मलत्व (५३) वातलक्षे-
ष्मलपित्तोदासीनत्व (५४) कफपित्तलत्व (५५) कफपित्तलवातोदा-
सीनत्व (५६), त्रिकस्य कारणे तु विधुरेक इत्यर्थः, यथा वातपित्त-
लक्षेष्मलत्वम् (५७) इति ॥ ३ ॥

यत्केवलं हन्त्यनिलं सपित्तं
कफान्वितं वा कफपित्तयुक्तम् ।

युतायुतौ पित्तकफौ स्वतंत्रौ

न हन्ति नो लाति च तत्रलघ्नम् ॥ ४ ॥

तद्यथा मोदकी तिन्दुः कार्पासी कोकिलाक्षकः ॥

तत्रोदाहरणं वातप्रमात्रत्वलक्षणमाह—यत्केवलमिति,

केवलं शुद्धं । सपित्तं पित्तेन सह वर्तमानं, कफपि-
त्तयुक्तमित्यत्र कफपित्ते मिलितोयुतौ परस्परं संसृष्टौ, अयुतौ अ-
संसृष्टौ, युतौ च तावयुतौ च तादृशौ स्वतंत्रौ प्रधानभूतौ नो ह्य-
ति न करोतीति चलघ्नं वातप्रमात्रमित्यर्थः । सर्वेषां वाक्यानां सा-
धारणस्यैः सर्गिकत्वाच्छक्तिशक्तितोरभेदमाश्रित्य चलघ्नमिति
निर्देशः, एवमुत्तरप्रापि । अनिलस्य हननक्रियायाश्च केवलमित्या-
दिविशेषणं, वाद्यब्दश्चाव्ययास्थितविकल्पे, तेन प्रधानयोर्वात-
पित्तयोः ससर्गे मोदकयोदे केवलं वातहरत्वाभावात्पित्तवर्तमान-
पित्तोदासीनादिभिरसंकरश्च, तेषां पित्तादिसाहित्येन वातहरत्वा-
भावात् । स्वतंत्रावित्युत्तरकफपित्तयोर्विशेषणात्सपित्तमित्यादिवि-
शेषणत्रये पित्तादीन्यप्रधानानि । तेन युतावित्याद्युपादानेन च
वातपित्तमादिना त्रिदोषमेन वा न संकरः, तेषां प्रधानप्रधानवि-
त्तादिसाहित्येन वातप्रत्यात् । वस्तुस्वरूपकथनमेदम् । अतः
प्रधानमात्रपित्तकफसहितासहितान्यतरवानहरत्यमित्येव लक्षणं,

मात्रानन्तरं लक्षणे पित्तपदं कफपदं च क्रमाद्वातप्रपित्तलघात-
प्रकफकार्योरतिप्रसङ्गवारणाय; असहितेति च
केवलवातमे मोदक्यादावव्याप्तिनिरासाय; अन्यतरपदं
घ वाते सहितत्वासहितत्वयोर्युगपद संभवात्तन्निरासायेति दिक् ।
एवमुत्तरलक्षणेऽपि विचारणीयम् । तदिति तच्चलप्रमात्रम् । मो-
दकी गुडमंजरी । तिन्दुर्विरला । कार्पासी आच्छादनफला । को-
किलाक्ष इक्षुरकः । मोदक्यादे चामधानव्यस्तसमस्तपिचवफस-
हितं यातं तत्साहित्येन तथा प्रधानतत्साहित्येन तथा प्रधानसाहि-
त्ये तदसाहित्येन शुद्धं च हन्तीति भवति वातप्रमात्रम् । अ-
हननक्रियां प्रति मोदक्यादेः कर्तृत्वं यातप्रमात्रत्वरूपायास्तत्र
च्छक्तेश्च फरणत्वमिति भेदेऽपि पूर्ववदभेदमाश्रित्योदाहरणम् ।
एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥—

यच्छुद्धं सकफं वातं हन्ति पित्तं तु तादृशम् ॥५॥

तनुते केवलकफं न हन्ति न करोति च ॥

वातप्रपित्तलं तत्स्याद्यथाऽम्लो गोरसःस्मृतः ॥६॥

वातप्रपित्तलत्वादीनां क्रमेण लक्षणानि सोदाहरणान्याह-
यच्छुद्धमिति । यत् शुद्धं सकफं, शुद्धं सकफं चेति पूर्वपदनिर्धारणं,
वातस्य हन्तिक्रियायाश्च विशेषणं सकफमिति; अनेन चामधान-
स्यापि पित्तस्य साहित्यं व्यवच्छिद्यते, अन्यथा वातप्रपित्तल-
मिति समाख्याहानिः, प्रधानपित्तकरस्य प्रधानवातसाहित्येना-
प्रधानपित्तहरत्वस्यासंभवाच्च तादृशं शुद्धं सकफमिति पूर्ववत् ।
अत्र वातसाहित्यव्यपदेशः केवलं वातपित्तासंसृष्टसकफामि-
त्यत्राम्बातन्व्यमतीति । स्वतन्त्रश्च तादृशः कफः अतएव न वात-
प्रपित्तलश्लेष्मोदासीने संकरः, तस्य प्रधानप्रधानकफोदासीन-
तया कफसाहित्येन वातप्रपित्तकरत्वाभावात् । यत्र योपदेशस्य

सिद्धमन्त्रप्रकाशे ग्रन्थे—“वातघ्नमेव यद्व्यं तद्वातं हन्ति के-
 धलम् । सान्यं च केवलान्यौ न हन्ति न करोति च ॥ १ ॥
 यातघ्नमन्यजननं द्रव्यं यद्वन्ति तद्धलम् । केवलं केवलौ सान्या-
 धन्यौ वर्धयते मलौ ॥२॥ वातघ्नमन्योदासीनं यत्तच्छुद्धानिलाप-
 हम् । शुद्धौ सान्यौ न हन्यन्यौ न करोतीति सर्वतः ॥३॥ इति-
 श्लोकप्रथमस्य व्याख्या-यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं च पित्तं
 करोति तद्वातघ्नपित्तलं, यत्केवलं वातं हन्ति केवलं सवातं वा पित्तं
 न हन्ति न करोति तद्वातघ्नपित्तोदासीनं; यत्केवलं वातं करोति,
 केवलं सवातं वा पित्तं न हन्ति न करोति तद्वातलपित्तोदासीनं;
 अनयैव दिशा वातघ्नश्लेष्मलादीनां लक्षणानि ज्ञेयानि” इति प्राप्ति-
 पादितं; तदसत्, वातघ्नपित्तलादेर्वातघ्नपित्तलश्लेष्मोदासीनादिना
 संकरस्य दुर्वारत्वात्, अमधानवातादितादित्येन पित्तादिकरत्वे
 यातघ्नपित्तलादेर्वातघ्नत्वादिप्रमाणाहानेश्च, प्रधानवातादिहरस्य
 प्रधानवातादिकरत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च यातघ्नपित्तला-
 दातुत्तल्लादिभदिक्रियाया (?) प्राधान्यलक्षणात्तया तथा लक्ष-
 णानीति वाच्यं, यत्केवलं पित्तं करोति केवलं सपित्तं च
 वातं हन्तीत्यादिलक्षणानां सुवचत्वाद्वातघ्नपित्तलादिवत्पित्तल-
 वातघ्नसंकीर्णभेदाधिक्यमसत्तात् । न चेष्टायातिः, स्वयमेव भे-
 दानां समप्रश्नाशच्यनिरूपणाद्यरकमुश्रुतखारणादिवचनानां क्व-
 चित्पाठवैपरीत्येन विरोधापत्तेश्च । तथाहि—“सकोरदूपः श्यामाकः
 कपायो मधुरो लघुः । वातल. कफपित्तघ्न” इति चरके पाठः; “श्या-
 माकहस्तिश्यामाकनीवाराणुमिषद्भवः । कपायमधुरा रूक्षा रक्त-
 पित्तकफापहाः । अट्टप्या लघव शीताः श्लेष्म वातकोपना”
 इति खारणादिवचनेन पित्तकफापहा वातकोपना इति तद्वैपरी-
 त्येन सहावस्थानविरोधाच्च श्यामाकादीनां नोभयरूपत्वाद्दीकार
 इति अलं अतिवादेन । नचैवं पूर्वोक्तसिद्धमन्त्रीयवचनविरोधः,

तदर्थानवबोधात् । तथाहि—सान्त्वामिति वातस्य विशेषणमुत्तर-
 श्लोकद्वये व्यावर्तते, सर्वत्र लक्षणवाक्येऽन्यशब्दश्च लक्षणसंज्ञा-
 नुसारेण प्रकृतहननादिक्रियाकर्माभूतदोषाभिन्नदोषपरः, विशेषणे
 तु तादृशप्रधानदोषार्थक इति विशेषः । एवं च यत्केवलं सान्त्व
 च वातं हन्ति सान्त्व च पित्तं करोतीति वातप्रपित्तलस्य लक्षणे
 यथाश्रुतं सम्पन्नं; अत्र लक्ष्यस्य वातप्रपित्तलस्य संज्ञानुसारेण
 प्रकृतयोर्हननजननक्रिययोः कर्माभूतौ दोषौ वातपित्ते इति तयोः
 सान्त्वमित्युभयत्र विशेषणे तादृशो दोषोऽप्रधानकफ एवान्यश-
 ब्देन गृह्यते, प्रधानकफं न हन्ति न करोतीति च परिशेषतो
 लभ्यते, एवं च यत्केवलं सहाप्रधानकफं च वातं च हन्ति
 तादृशं पित्तं च करोति प्रधानकफं न हन्ति न करोति इत्येव
 लक्षणं सम्पन्नं; अनयैव दिशा वातप्रपित्तोदासीनस्यापीति । सर्वत्र
 इत्यस्य तु तत्तदोषावापोद्वापाम्यां तानि तानि लक्षणानि घो-
 ष्यानीत्यर्थः । एवमस्मदुक्तलक्षणेऽप्येव पर्यवसानमिति सर्वं सु-
 स्यम् । अम्लगोरसोऽम्लतां यातं तक्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥—

शुद्धं सपित्तमनिलं हन्ति तादृग्विधं कफम् ॥

तनुते केवलं पित्तं न हन्ति न करोति च ॥७॥

तद्वातप्रश्लेष्मलं स्याद्यथोक्तं मधुरं दधि ॥

शुद्धमित्यादि पूर्ववद्भारव्येयं; तादृग्विधं शुद्धं वा सपित्तं
 वा ॥ ७ ॥—

शुद्धं वातं हन्ति शुद्धकफपित्ते च लाति यत् ॥८॥

तद्वातप्रश्लेष्मपित्तकृद्यथाऽम्लं परूपकम् ॥

शुद्धं वातमिति । लाति करोति, परूपकं “घन्यनाकारहरितपत्रो
 क्षण्ण्याकृतिर्भवेत् । परूपकोत्पास्विमृद्गुः पाकरक्तफल्गुः स्मृतः ”

'फालसा' 'फरस'—इति भाषायां, परूपकस्य फलं फालिषेति महाराष्ट्रभाषासिद्धं; तच्चापमेव ॥ ८ ॥—

यच्छुद्धं सकफं वातं हन्ति पित्ते च तादृशे ॥९॥

उदास्ते ताद्धि वातघ्नपित्तोदासीनमीरितम् ॥

अम्लतक्रेण सहिता यथा स्थुलार्जसक्तवः॥१०॥

यच्छुद्धमिति । तादृशे शुद्धे सकफे चेत्यर्थः । उदास्ते न हन्ति न करोतीत्यर्थः । सहिता आलोडिता इति यावत् । सिद्धमंत्रादावम्लतकस्य वातघ्नपित्तलवर्गे छाजसक्तुर्नां च वातपित्तमवर्गे पाठात्तद्योगस्य वातहनने तुल्यशक्तित्वादुत्कृष्टत्वं, पित्तलत्वपित्तहरत्वशक्तयोस्तु परस्परं प्रतिबन्धात् औदासीन्यमेव सम्भवति वातलकफपित्तघ्नसहितस्य वातघ्नकफपित्तवरामदघ्नो दोषत्रय इव 'अदोष दधि सक्षौद्रं' इत्युक्तेः । ननु प्रधानकफस्य नाशकता कारकता वाऽस्य न सम्भवति, नच वातश्लेष्मणपित्तोदासीनेन वातश्लेष्मणपित्तोदासीनेन च संकरापनुत्त्यौदासीन्यं वाच्यं, तत्रापि वातघ्नकफपित्तोदासीनेन संकर इति चेत् ? भ्रान्तोऽसि, सकफमिति विशेषणेनैव तन्निरासात्; तथाहि एतस्य वातसाहित्येनाप्रधानकफघ्नत्वं तस्य च प्रधानाप्रधानकफोदासीनतया तदभावः लघ्येयसंकरेषुपाधेरसंकराच्च । एवं वातघ्नश्लेष्मोदासीनादावापि बोद्धव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

कफोदासीनवातघ्नं विज्ञेयमनया दिशा ॥

यथोष्णतोयकरभीक्षीराभ्यां पृथुका युताः॥११॥

कफेति अनया दिशा वातघ्नपित्तोदासीनलक्षणोक्तेन मार्गेण । एवं च शुद्धं सपित्तं वा पातं हन्ति शुद्धं सपित्तं वा कफं न हन्ति न करोतीति लक्षणमुक्तम् । कर्मि

उष्ट्री, पृथुकाश्चिपिटकाः, उष्णोदकमुष्ट्रीदुग्धं च वातश्लेष्महरं
 पृथुकाश्च वातश्लेष्मला इति तद्योगे विरुद्धयोः श्लेष्मत्त्वश्ले-
 ष्मलत्वयोः परस्परमुपमर्दात्पूर्ववच्छ्लेष्मोदासीन्यम् ॥ ११ ॥

एवं वातहरापित्तकफं मुद्गजयूपवत् ॥

एवमिति यच्छुद्धं वातं हन्ति शुद्धौ पित्तकफौ च न हन्ति न
 करोतीत्यर्थः । अपित्तकफं पित्तकफोदासीनम् ।-

शुद्धं वातं हन्ति पित्तं तनुते यत्कफं न च ॥१२॥

वातं पित्तकृच्छलेष्मोदासीनं तद्धि तैलवत् ॥

शुद्धमिति पित्तस्य कफस्य च विशेषणं; न चेति न हन्ति
 न वा तनुते तैलं तिलस्त्रोहः ॥१२॥—

एवं वातहरापित्तं कफकृत्पक्चूनवत् ॥ १३ ॥

एवमिति शुद्धं वातं हन्ति शुद्धञ्च कफं तनुते शुद्धं पित्तं न हन्ति
 न वा करोतीत्यर्थः अपित्तं पित्तोदासीनं ॥ १३ ॥-

शुद्धं युतायुतमरुच्छलेष्मयुक्तं च हन्ति यत् ॥

पित्तं तादृक् तद्वयं तूदास्ते तत्पित्तकृद्यथा ॥१४॥

चंदनाद्यं

इदानीं पित्तप्रमात्रत्यादीन् लक्षयति—शुद्धमित्यादि। पुर्व्वयतादृ-
 गिति तादृग्युतायुतं यत्तपोर्मरुच्छ्लेष्मणोद्धयं तस्मिन्नुदास्ते, तत्र
 हन्ति न करोतीत्यर्थः । आदिशब्दान् कदर्यादि ॥ १४ ॥

अथो पित्तं शुद्धं श्लेष्मयुतं च यत् ॥

हन्ति वातं तथाधत्ते उदास्ते केवले कफे ॥१५॥

तत्पित्तघ्नानिलकरं यथामं पनसं स्मृतम्

अथो इति तथा श्लेष्मयुतं आगते कफेति । आमं पनसं
 अपकं पनसफलं ।

एवं पित्तघ्नकफकृद्यथा मध्यममालुकम् ॥१६॥

एवमिति यच्छुद्धं सवातं च पित्तं हन्ति, शुद्धं सवातं वा कफं च करोति, केवले वा ने चोदास्ते इत्यर्थः, मध्यमं नातिकोमलं नातिजरठं च ॥ १६ ॥

पित्तजिद्रात्तकफकृत्तथा शृंगाट्टकं यथा ॥

पित्तजिद्रिति तथा वातकफासंमृष्टं पित्तं हन्ति पित्तासंसृष्टौ वातकफौ च करोति इति यावत् ॥—

यच्छुद्धं सकफं पित्तं हन्ति वाते तु तादृशे ॥१७॥

उदास्ते तत्पित्तहरं वातोदासीनकं मतम् ॥

तडागतोयल्ललिता यथा स्युर्लाजसक्तवः ॥१८॥

यच्छुद्धमिति तादृशे शुद्धे सकफे च। तडागतोयं पित्तघ्नवातल्ललाजसक्तवश्च वातपित्तहरास्तद्योगस्तु विरुद्धशक्त्योरेवोन्वयमुपमदादातं न हन्ति न वा कुरुते इत्युदाहृतः ॥१७ ॥ १८ ॥

एवं पित्तहरश्लेष्मोदासीनं विम्ब्वत्तथा ॥

एवमिति शुद्धं सवातं पित्तं हन्ति, शुद्धे सवातश्लेष्मणि चोदास्ते इत्यर्थः ॥—

पित्तघ्नामारुतकफं फल्गुवल्लक्ष्येत्तथा ॥ १९ ॥

तथेति शुद्धं सपित्तं हन्ति, शुद्धवातकफवोश्चोदास्ते इत्यर्थः। अमारुतकफं वातकफोदासीनम् । फल्गु काकोदुम्बरिकाफलं ॥१९॥

पित्तघ्नानिलकृच्छ्लेष्मोदासीनं कुन्तली यथा ॥

तथेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं वातं च करोति, शुद्धे कफे चोदास्ते इत्यर्थः । कुन्तली चतुस्रदृशो दीर्घपत्रः शाल्विरेणः, चिरपौत्र इत्येते ॥

तथा पित्तघ्नकफकृद्वातोदासीनकं यथा ॥२०॥

शृङ्गाटककशेरूणि क्षीरेण हविपापि वा ॥

तथेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं कफं न करोति, शुद्धे वाते चोदास्ते इति यावत् । शृङ्गाटकमिति शृङ्गाटकं पित्तघ्नं वातकफकरं, क्षीरं च वातपित्तघ्नेष्मलमिति पूर्ववद्योगो वातोदासीनः । एवं कशेरूहपुपोरापि ॥ २० ॥

व्यस्ताव्यस्तमरुत्पित्तयुक्तं शुद्धं च यत्कफम् ॥२१॥

हन्ति तादृक् तद्वये तूदास्ते तत्कफहृद्यथा ॥

देवदाली

कफप्रमात्रत्वादींल्लक्षयति-व्यस्तेति । व्यस्ते केवले, अव्यस्ते अन्योन्यं मिलिते, तादृशार्म्या मरुत्पित्ताभ्यां युक्तं कफम् । चकारो वार्थे । तादृशयोर्व्यस्ताव्यस्तयोर्वातपित्तयोर्द्वयं तादृक् तद्वयं तस्मिन् ॥ २१ ॥

अथ यच्छुद्धं सपित्तं वा कफं हरेत् ॥ २२ ॥

वातं धत्ते उदास्ते च पित्ते श्लेष्मघ्नवातकृत् ।

हयीदधि यथा

अथेति । शुद्धं सपित्तमिति वातमित्यत्राप्यनुसज्ज्यते । धत्ते इत्यत्र मरिशेषात् केवले प्रधाने चेति शेषं; तेन कफप्रवातलपित्तोदासी-
नेन न संकरः ॥ २२ ॥—

तद्वच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं मतम् ॥ २३ ॥

क्षारवत्

तद्वन्तिने । यच्छुद्धं सवातं कफं हरेति, शुद्धं सवातं पित्तं च करोति, केवले वाते चोदास्ते इत्यर्थः ॥२३॥—

कफहृद्वातपित्तकृत् सीधुवत्तथा ।

कफहृदिति । तथेति केवलकफहरं सत्फासंसृष्टवातपित्तकरम् ।
इसुरसदृतं मद्यं सीधुः ॥

शुद्धं सपित्तं यद्वातं कफं वाते च तादृशे ॥२४॥

उदास्ते तत्कफहरानिलोदासीनमीरितम् ॥

यथा स्मृतं स्निग्धसिद्धमूलकेन हयीदाधि ॥२५॥

शुद्धमिति । सपित्तमित्यनेन कफमवातपित्तोदासीनाच्चेदः ।
तादृशे शुद्धसपित्ते । स्निग्धसिद्धं मूलकं वातघ्नं हयीदाधि च
पातलं, उभयमपि कफघ्नमिति तद्योगः पूर्ववद्वाते उदास्ते
॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं कफघ्नापित्तं च मेपीघृतवदीरितम् ॥

एवमिति यच्छुद्धसवातकफहरं सच्छुद्धसवातपित्ते उदास्ते तद्
कफघ्नपित्तोदासीनमित्यर्थः ॥-

अरिष्टवत्तथा श्लेष्महरं पित्तमरुद्धवेत् ॥ २६ ॥

अरिष्टेति द्रव्याणि निपूजाध्य कृतं मद्यमग्निः । तथा यच्छु-
द्धश्लेष्महरं सच्छुद्धपित्तवातोदासीनम् ॥ २६ ॥

एवं कफघ्नापित्तं स्यात् चलकृद्यावनालवत् ॥

एवमिति शुद्धकफहरं शुद्धवातकरं च सच्छुद्धपित्तोदासीन-
मित्यर्थः । अपित्तं पित्तोदासीनम् । यावनालो जूर्णाञ्च ॥-

तथा माधववज्ज्ञेयं श्लेष्मघ्नावातपित्तलम् ॥२७॥

तथेति शुद्धकफहरं शुद्धपित्तकरं च सच्छुद्धवातोदासीनम् ।
माधवो मध्वासयः ॥ २७ ॥

केवले सकफे वा यद्वातपित्ते विनाशयेत् ॥

यद्योदास्ते शुद्धकफे वातपित्तहरं च तत् ॥२८॥

शतावरीवत्

तथा पित्तघ्नकफकृद्वातोदासीनकं यथा ॥२०॥

शृङ्गाटककशेरूणि क्षीरेण हविषापि वा ॥

तथेति शुद्धं पित्तं हन्ति, शुद्धं कफं च करोति, शुद्धे वाते चोदास्ते इति यावत् । शृङ्गाटकमिति शृङ्गाटकं पित्तघ्नं वातकफकरं, क्षीरं च वातपित्तघ्नेष्मलमिति पूर्ववद्योगो वातोदासीनः । एवं कशेरुहपुषोरपि ॥ २० ॥

व्यस्ताव्यस्तमरुत्पित्तयुक्तं शुद्धं च यत्कफम् ॥२१॥

हन्ति तादृक् तद्वये तूदास्ते तत्कफहृद्यथा ॥

देवदाली

कफममात्रत्वादींल्लक्षयति—व्यस्तेति । व्यस्ते केवले, अव्यस्ते अन्योन्यं मिलिते, तादृशाम्यां मरुत्पित्ताभ्यां युक्तं कफम् । चकारो यार्थं । तादृशयोर्व्यस्ताव्यस्तयोर्वातपित्तयोर्द्वयं तादृक् तद्वयं तस्मिन् ॥ २१ ॥

अथ यच्छुद्धं सपित्तं वा कफं हरेत् ॥ २२ ॥

वातं धत्ते उदास्ते च पित्ते श्लेष्मघ्नवातकृत् ।

हृयीदाधि यथा

अथेति । शुद्धं सपित्तमिति वातमित्यत्राप्यनुसज्ज्यते । धत्ते इत्यत्र परिशेषात् केवले प्रधाने चेति ज्ञेयं; तेन कफघ्नवातलपित्तोदासीनेन न संकरः ॥ २२ ॥—

तद्वच्छ्लेष्मघ्नं पित्तलं मतम् ॥ २३ ॥

क्षारवत्

तद्वद्दिने । यच्छुद्धं सयातं कफं हराति, शुद्धं सयातं पित्तं च करोति, केवले यावे चोदास्ते इत्यर्थः ॥२३॥—

कफहृद्वातापित्तकृत् सीधुवत्तया ।

कफहृदिति । तथेति केवलकफहरं सत्प्रासद्यवातपित्तकारणं ।
इसुरसङ्गतं मधं सीधुः ॥

शुद्धं सपित्तं यद्वातं कफं वाते च तादृशे ॥२४॥

उदास्ते तत्कफहरानिलोदासीनमीस्तिम् ॥

यथा स्मृतं स्निग्धसिद्धमूलकेन ह्यौदाधि ॥२५॥

शुद्धमिति । सपित्तमित्यनेन कफप्रगातापित्तोदासीनाद्भेदः ।
तादृशे शुद्धमपित्ते । स्निग्धसिद्धं मूलकं वातघ्नं ह्यौदाधि च
पातलं, उभयप्राये कफममिति तद्योगः शून्यद्वाते उदास्ते
॥ २४ ॥ २५ ॥

एवं कफघ्नापित्तं च मेपीधृतवदीस्तिम् ॥

एवमिति सच्छुद्धसयातकफहरं सच्छुद्धसवातापित्ते उदास्ते तद्
कफमपित्तोदासीनमित्यर्थः ॥-

अरिष्टवत्तया श्लेष्महरं पित्तमरुद्भवेत् ॥ २६ ॥

अरिष्टेति द्रव्याणि निपूजाथ्य कृतं मद्यमरिष्टं । तथा मरुद्
श्लेष्महरं सच्छुद्धपित्तवातोदासीनम् ॥ २६ ॥

एवं कफघ्नापित्तं स्यात् चलकृद्वावनालवत् ॥

एवमिति शुद्धकफहरं शुद्धवातघ्नं च सच्छुद्धपित्तोदासीन-
मित्यर्थः । अपित्तं पित्तोदासीनम् । चावनालो जूषोऽह् ॥-

तथा माधववज्जेयं श्लेष्मघ्नावातपित्तलम् ॥२७॥

तथेति शुद्धकफहरं शुद्धपित्तकरं च सच्छुद्धवातोदासीनम् ।
माधवो मध्यासवः ॥ २७ ॥

केवले सकफे वा यद्वातपित्ते विनाशयेत् ॥

यच्चोदास्ते शुद्धकफे वातापित्तहरं च तत् ॥२८॥

शतावरीवत्

घातपित्तमत्वादिः लक्षणमाह - केवले कफरहिते;
 एतच्च विशेषणद्वयं अर्थनो वचनद्वयव्यत्ययेन वा क्रियाया
 अपि बोध्यम् । वातपित्ते इत्यत्र विशेषानुक्ते पृथक् मिलिते वा
 म्रधानेऽम्रधाने वेति पूर्ववदानिर्धारणम् ॥ २८ ॥-

योगात्तच्छ्लेष्मलं वातपित्तहृत् ॥

कंकोलीवत्

योगादिति श्लेष्माणं लाति कगेति तादृशं, वातपित्ते हरति
 तादृशमिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । ज्ञेयमित्यध्याहारः । एवं च कफासं-
 मृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंमृष्टकफरमिति लक्षणम् ॥-

मेथिकावच्चाकफं वातपित्तहृत् ॥ २९ ॥

मेथिकेति । चकारो योगादित्यनुकर्षणार्थः । तथाच कफासं-
 मृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंमृष्टकफोदासीनमिति लक्षणं निरुक्तं ।
 अतएव न वातपित्तेन संकरः, तस्याम्रधानकफसाहित्येन
 घातपित्तमत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तया दिशा वातकफघ्नं देवदारुवत् ॥

पूर्वोक्तयेति । वातपित्तहरलक्षणोक्तमार्गेषेत्यर्थः । शुद्धसपित्तवात-
 कफहरत्वे सति शुद्धपित्तोदासीनमिति यावत् ॥-

पित्तलं वातकफहृद्गुर्वादिवदीरितम् ॥ ३० ॥

पित्तलमिति पूर्वोक्तया दिशेत्युत्तरोत्तरत्र अनुवर्तते ।
 एवं च पित्तासंमृष्टवातकफहरत्वे सति तदसंमृष्टपित्तकरत्वं
 लक्षणम् ॥ ३० ॥

अपित्तं कफवातघ्नं त्रिल्वादिवदिहेष्यते ॥

अपित्तमिति पित्तासंमृष्टकफवातमत्वे सति तदसंमृष्टपित्तोदा-
 सीनत्वं लक्षणम् ॥-

तथा पित्तकफघ्नं च पिप्पलोदुम्वरादिवत् ॥ ३१ ॥

तथेति शुद्धसवातपित्तकफहरं सत्केवलवातोदासीनमिति
तयाशब्दार्थः ॥३१॥

कटुकावद्रातकरकफापित्तहरं तथा ॥

कटुकावादिनि । तथेति वातासंसृष्टकफपित्तहरत्वे सति तदसं-
सृष्टवातकरमित्यर्थः ॥-

कर्कोटवत्पित्तकफघ्नावातं च विभावयेत् ॥ ३२ ॥

कर्कोटवादिति । चेति वातासंसृष्टपित्तकफहरत्वे सति तदसं-
सृष्टवातोदासीनमित्यर्थः । कर्कोटं कर्कोटीफलम् ॥ ३२ ॥

अन्वर्थाख्यं त्रिदोषक्षं गुडूच्यादिवदीरितम् ॥

अन्वर्थाख्यमिति संसृष्टासंसृष्टवातपित्तकफहरमिति भावः ॥-

सक्षौद्रदधिवहोपत्रयोदासीनकं तथा ॥ ३३ ॥

सक्षौद्रेति । तथा संसृष्टासंसृष्टदोषत्रयोदासीनमित्यन्वर्था-
ख्यम् ॥ ३३ ॥

सान्यं विशुद्धं च तनोति वातं

पृथग्युतौ वा कफपित्तदोषौ ॥

न हन्ति नो लाति च वातलं त-

त्कृल्मापवत्

वातलमात्रत्वादीलक्षणाति-सान्यमिति । अन्यौ केवलौ मि-
श्रितौ वा पित्तकफौ, ताभ्यां सहितमिति वातलस्य लातिक्रिया-
याम् विशेषणम् । एष्यवातासंसृष्टौ केवलौ च युतौ अन्योन्यमिलि-
तौ । वातममात्रलक्षणोक्तमकारेणात्र विचारोऽनुसन्धेयः । कुरुमापो-
र्भस्विषं यवादि ॥-

पित्तलमेवमादिशेत् ॥ ३४ ॥

यया शमीर्ज फलमे-

वातपित्तप्रत्यादिलक्षणमाह-केवल इति । केवले कफराहिते;
 एतच्च विशेषणद्वयं अर्थनो वचनद्वयव्यत्ययेन वा क्रियाया
 अपि बोद्धव्यम् । वातपित्ते इत्यत्र विशेषानुक्ते पृथङ् मिलिते वा
 प्रधानेऽप्रधाने वेति पूर्ववदनिर्धारणम् ॥ २८ ॥-

योगात्तच्छ्लेष्मलं वातपित्तहृत् ॥

कंकोलीवत्

योगादिति श्लेष्माणं लाति कमेति तादृशं, वातपित्ते हरति
 तादृशमिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । ज्ञेयमित्यध्याहारः । एवं च कफासं-
 मृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंमृष्टकफकारमिति लक्षणम् ॥-

मेथिकावच्चकफं वातपित्तहृत् ॥ २९ ॥

मेथिकेति । चकारो योगादित्यनुकर्षणार्थः । तथाच कफासं-
 मृष्टवातपित्तहरं सत्तदसंमृष्टकफोदासीनमिति लक्षणं निवृत्तं,
 अतएव न वातपित्तेन संकरः, तस्याप्रधानकफसाहित्येन
 वातपित्तप्रत्यात् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तया दिशा वातकफघ्नं देवदासिवत् ॥

पूर्वोक्तयेति । वातपित्तहरलक्षणोक्तमार्गेणेत्यर्थः । शुद्धसपित्तयात-
 कफहरत्ये सति शुद्धपित्तोदासीनमिति यावत् ॥-

पित्तलं वातकफहृद्गुर्वादिवदीरितम् ॥ ३० ॥

पित्तलमिति पूर्वोक्तया दिशेत्युत्तरोत्तरत्र अनुरर्तते ।
 एवं च पित्तासंमृष्टवातकफहरत्ये सति तदसंमृष्टपित्तकररत्वं
 लक्षणम् ॥ ३० ॥

अपित्तं कफवातघ्नं विल्वादिवदिहेष्यते ॥

अपित्तमिति पित्तासंमृष्टकफवातप्रत्ते सति तदसंमृष्टपित्तोदा-
 सीनत्वं लक्षणम् ॥-

तथा पित्तकफघ्नं च पिप्पलोद्गुम्वरादिवत् ॥ ३१ ॥

अश्लेष्म इति दिशेत्यावर्तते । तेन केवलं वातकरं सद्वातामि-
श्रपित्तकफोदासीनमिति निरुक्तम् । फाणितं पित्तकफकरं, सक्तव-
स्तु पित्तकफमा, उभयेपि वातला इति तद्योग उदाहृतः ।—

विरूढमक्ष्याणि यथाम्लगोरसै-

रमारुतं पित्तकृदादिशेत्तथा ॥ ३७ ॥

विरूढ इति । वातासहितकफसहितपित्तकरं सत्पित्तासहित-
वातोदासीनमिति तथाशब्दार्थः । विरूढमक्ष्यं वातलं, अम्लतकं
च वातप्रभुमयमपि पित्तप्रमित्यत्रोदाहृतम् ॥ ३७ ॥

चौण्ड्यम्युवत्पित्तलनिष्कफं चा-

चौण्डीति स्वयं विशीर्णशिलाश्वभ्रं चौण्डी । उत्तरवाक्यस्य
पूर्ववदित्यत्रापि सम्बन्धनीयं; तेन कफरहितसवातशुद्धपित्तकरं
सत्पित्तासहितकफोदासीनमिति लक्षणमुक्तम् ॥—

श्लेष्मानिलं पित्तकरं च पूर्ववत् ॥

हिंवासुरीसर्पपतैलासिद्धः

शाको यथा सर्पपकुञ्जरादिः ॥ ३८ ॥

अश्लेष्मेति नश्च औदासीन्ये । पूर्ववदिति वातकफासहितपित्त-
करं सत्पित्तासहितवातकफोदासीनमित्यर्थः । आसुरी राजिका ।
हिंवादिभिः सिद्धः संस्कृत इति यावत् । कुंजरः स्वनाममसिद्धः,
आदिशब्देन लोणिकादि । हिंवादीनि वातकफमानि, सर्पवादीनां
च शाकं वातकरं, उभयमपि पित्तकरमिति तद्योग उदाहृतः ॥ ३८ ॥

; स्वादुदन्ना च चीनाकं श्लेष्मलापवर्नं यथा ॥

स्वादुदिति चीनाकं दीर्घमण्डपवल्लीफलम् । तपोति वातासहित-
पित्तसहितासहितश्लेष्मकारावे सति कफासंमृष्टवातोदासीनमित्यर्थः
स्वादु दधि वातप्रं, चीनाकं तु वातलं, द्रवमपि श्लेष्मलमिति पूर्वव-

संक्षेपार्थं वातलपित्तोदासीनान् विहायातिदेशेन पिचलं
श्लेष्मलं च लक्षयति पित्तलमिति । एवमिति पित्तासंसृष्टकफ-
वातोदासीनत्वे सति वातकफसंसृष्टासंसृष्टपित्तकरमित्यर्थ ॥ ३४ ॥

वमुन्नये च्छलेष्मावहं चार्द्रकणोपणादिवत् ॥

एवमुन्नयेदिति कफामिश्रवातपित्तोदासीनं सद्रातपित्त-
सहितासहितकफकरमिति जानीयादित्यर्थः । आर्द्रकणोपणादि
आर्द्रपिप्पली आर्द्रमरीचं च । आदिना कूलेचरादि ॥

सान्यं विशुद्धं च तनोति वातं

पित्तं च नो हन्ति न वा तनोति ॥ ३५ ॥

तद्रातलापित्तमपक्ककंटकी-

फलेन भक्ष्यास्तु विरूढजा यथा ॥

सान्यमिति सान्यं कफसहितं, तेन वातलपित्तकफोदासीनेन
न संकरः । सान्यं विशुद्धमिति च पित्तमित्यत्रानुवर्तते । कंटकीफलं
पनसं, तचापकं पित्तहरं, विरूढेभ्योऽद्भुरितधान्येभ्यो जायन्ते तैः
क्रियन्ते इति यावत्, ईदृशा भक्ष्यास्ते च पित्तकरास्तदुभयं च
वातकरमिति तद्योगे पूर्ववत् पित्तोदासीन्यम् ॥ ३५ ॥—

दिशाऽनयाश्लेष्ममरुत्करं हयी-

दग्ना यथा सूप्यजशकमीरितम् ॥ ३६ ॥

दिशेति पित्तसहितासहितमातृत्वे सति तादृशकफे उदासी-
नमित्यर्थ । अश्लेष्म कफोदासीनमाश्वत्थादधि श्लेष्मघ्नं, चणमादि
शिम्बीधान्यटतशाकं च श्लेष्मलं, उभयमपि वातलमिति संयोगे
पूर्ववत् कफोदासीनम् ॥ ३६ ॥

अश्लेष्मपित्तं चलकृच्च फाणिता-

हुतो यथा सक्तुचयः समीरितः ॥

त्रिदोषमादौ त्रयाणां प्राधान्यात्तथा विषयत्वाच्च भेदाधिक्य-
शकां निराकरोति-वातोदासीनेति । प्रभृतिशब्देन पित्तोदासीन-
मात्रत्वादिग्रहणम् । ननु यत्पित्तकफसंघट्ट वा यातं न हन्ति न
करोति तद्वातोदासीनमात्रमिति लक्षयितुं शक्यत एव, वातप्रमात्र-
द्रव्ययोगस्य परस्परशक्तिप्रतिगन्धाद्वातोदासीनमात्रत्वसम्भवो-
पीत्याशंक्य तादृशद्रव्ययोगस्य पित्तकफयो कारकत्वं ताश-
क्यमौदासीन्यं येति विकल्प्य दूषयति-स्वरूपहानेरिति। स्वरूपस्य
निरुक्तलक्षणस्य हानिर्घ्याघातस्तस्मात्तद्योगस्य पित्तादिकारक-
त्वादौ वातोदासीनपित्तलत्वादिसम्भवः । विकल्पत्रये दूषणमिदं,
पूर्वोक्तेभ्यो वातघ्नपित्तलादिभ्यो भेदभ्यः अभेदतः भेदाभावादिति
दूषणान्तरम् ॥ ९० ॥

एषामेव विशेषास्तु तारतम्येभ्यः यामिदः (?) ।

नाम्नैव सुग्रहा एता अनन्ताश्चेति नोदिताः ॥ ९१ ॥

ननु वातप्रतरतमादिभेदास्तु सम्भवन्त्यत आह-एषामिति। एषां
वातप्रमात्रादीनां, विशेषा अवान्तरभेदापाभिदोषेभेदास्तर्हि (१) कि-
मिति न लक्षिताल्लक्षाश्चेत्यत आह-नाम्नैवेति । नाम्ना वातप्रतरं
वातप्रलयं इत्यादिसप्तया सुग्रहाः सुखेन ज्ञेया, अनन्ता असं-
ख्याता इति हेतोर्नोदिता नोक्ताश्च ॥ ९१ ॥

भिषजां परितोषाय वातघ्नत्वादिनिर्णयः ॥

नारायणेन रचितो नागेशस्य प्रसादतः ॥ ९२ ॥

इति वातघ्नत्वादिनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातोऽयं सायक्येन निरूपित इत्याह-भिषजामिति ।
नागेशस्य नागरस्य शेषात्परमेश श्रीविष्णुः अथ च नागे-
शाख्यो वदेत्प्रान्ता आयुर्वेदाचार्यस्तरस्य प्रसादतः ॥ ९२ ॥

इति वातघ्नत्वादिनिर्णयः समाप्तः ।

इयत्वात् प्रधानत्वाद्वातादिः प्राधान्यात्तत्कर्महिनकरणक्रि-
ययोरापि प्राधान्यमिति तेनैव व्यवहार इति भावः । प्राधान्यं च
स्वस्वल्लिङ्गाभिव्यक्तस्वस्थानस्थाविरोधकृत्वादिना ज्ञेयं । किंत्वा-
र्थिवतादिवत् पार्थिवस्य भावः पार्थिवता आदि शब्देनाप्यतादि
परिग्रह , द्रव्यमात्रस्य पाञ्चभौतिकत्वेऽपि यत्र पृथ्वीभूतस्य प्राधान्यं
सत्र यथा पार्थिवत्वव्यपदेशस्तथात्रेत्यर्थः ॥

संकरेऽप्युपधेयानामुपाधीनां न संकरः ॥

संकर इति । उपधेयानां लक्षणाणां द्रव्याणां वातघ्नमात्रादीनां
घातपित्तहननादिसंकरेऽप्युपाधीनां निरुक्तानां लक्षणानां न सं-
करस्तथा न दोष इति भावः ॥—

सपित्तवातहरणाहरणाभ्यां पृथङ्मतौ ॥४७॥

वातघ्नमात्रवातघ्नपित्तोदासीनसंज्ञकौ ॥

वातघ्नत्वादिष्वेकस्य प्रधानत्वमथद्रयोः ॥४८॥

वातपित्तहराद्येषु ततस्ते ते पृथङ्मताः ॥

दोषौ व्यस्तौ समस्तौ च हन्त्यादेर्विषयौ च यत् ॥

मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थमतदेश स्पष्टयति-सपित्तेति । हरणं चाह-
रणं च ते इति द्वन्द्वः, पश्चात् सपित्तवातस्य हरणाहरणे इति तत्पु-
रुषः । उपलक्षणमेत्तीत्यतममात्रादिवातघ्नकफोदासीनादीनाम् ।
वातघ्नत्वादिष्विति एकस्य एकस्य वातादेः प्रधानत्वादिति ।
द्वयेऽपि रत्यत्राप्यनुवर्तते । तथा पृथङ्मता इत्यन्वयः । व्यस्तौ केवलौ
समस्तौ मिलितौ । हन्त्यादेः क्रियायाः, आदिशब्देन कतिग्रहणमा
द्रयोगिति दोषाविति च द्वित्वमाविवक्षितम् ॥ ४७—४९ ॥

वातोदासीनमात्रत्वप्रभृतीनामसंभवः ॥

स्वरूपहानेः पूर्वोक्तभेदेभ्यो भेदतोपिवा ॥ ५० ॥